

İbn Âşûr'un Gündeme Getirdiği Bir Kavram: Mubtekerâtu'l-Kur'ân

Osman ERTUĞRUL*

İbn Âşûr'un Gündeme Getirdiği Bir Kavram:

Mubtekerâtu'l-Kur'ân

Özet

Abdulkâhir el-Cürcânî, Sekkâkî, Kazvîni ve Teftâzânî gibi teorisyenler tarafından vaz edilen belâgat ilminin Kur'ân'daki uygulaması Zemahşerî, Beydâvî, Ebussuûd, Âlûsî ve İbn Âşûr gibi müfessirler tarafından yapılmıştır. Klasik ile modern dönem arasında köprülük görevi yapan İbn Âşûr, maddi ve manevi kalkınma için Kur'ân'ı doğru anlamak gerektiğini ileri sürmüş ve bunun için Arap dili ve edebiyatına ağırlık vermiştir. Asrına kadar dinî ilimler sahasında elde edilen bütün verileri incelerken bir eksiklik görmüş ve bunu tamamlamak için "makâsîd" ve "mubtekerât" isminde ortaya iki ayrı tez atmıştır. Biz bu çalışmada ilk defa İbn Âşûr'un gündeme getirdiği "mubtekerâtu'l-Kur'ân" kavramından maksadının ne olduğunu, bu tabire hangi anlamlar yüklediğini ve i'câzu'l-Kur'ân çalışmalarına nasıl bir katkıda bulunduğunu *et-Tahrîr ve't-Tenvîr* isimli tefsiri bağlamında tespit etmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, İbtikâr, Belâgat, Semantik, Üslûp

Mubtakarat Al-Qur'an:

A New Concept Introduced By Ibn Ashur

Abstract

Theoretical works in this field were written by such scholars as al-Jurjani, al-Sakkaki, al-Qazvini, and al-Taftazani, whereas the applied works offered by interpreters like al-Zamakhshari, al-Baydavi, Abussuud, and al-Alusi. He argued that social development entails a true understanding of the purposes of the Qur'an. As the president of the Zaytuna University in Tunis, he formulated two theses as "maqasid" and "mubtakarat". This paper discusses what Ibn Ashur means with the term "mubtakarat al-Qur'an," the term that he employed at the first time in the field and how much he contributed to the literary study of the Qur'an with this theory. The primary source of our study is his Qur'anic commentary, *al-Tahrir wa al-Tanwir*.

Key Words: The Qur'an, Innovation, Rhetoric, Semantics, Style

1. Giriş

Her şeyi yoktan var eden Allahu Teâlâ (c.c), insanları hidayete erdirmek için yüzlerce peygamber göndermiş ve her birine risâletini ispat edebilsin diye birçok mucize vermiştir. Bu mucizeler peygamberlerin kendi toplumlarında var olup itibar gören hususlarla ilgilidir. Hz. Musâ'ya (a.s.) sihirle, Hz. İsâ'ya (a.s.) tıpla alakalı hissî mucizeler verilirken Son Peygamber Hz. Muhammed'e (s.a.v.) hem hissî hem de aklî mucizeler verilmiştir. Tüm insanlığın hidayet rehberi olan Kur'ân ise, o günkü Arap toplumunda en fazla yaygın olup kabul gören

* Osman ERTUĞRUL, Öğr. Gör., Celal Bayar Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, osmanert@hotmail.com

edebiyat türünden gelmiş olup aklî ve sonsuz bir mucizedir.

Kur'ân'ın gerek tümü (İsrâ, 17/88; Tûr, 52/33-34), gerek on sûresi (Hûd, 11/13-14) ve gerekse tek bir sûresi (Bakara, 2/23-24; Yûnus, 10/37-39) ile üç aşamalı bir şekilde herkese meydan okuması karşısında her biri söz ustası olan Câhiliye Araplarından hiç-biri kayda değer bir cevap vermeye cesaret dahi edememiş, daha zor olan kılıç savaşını harf harbine tercih etmişlerdir. Bazı Mekkeli müşrikler Kur'ân'ın i'câzı karşısında secdeye kapanırken Lebîd b. Rabî'a (ö. 41/661) gibi büyük edebiyat ödülü alan bazı şairler de duydukları eziklikten dolayı şiir söylemeyi tamamen bırakmışlardır.

Zevki lisânî ve edebî melekenin Arap toplumuna hâkim olduğu Kur'ân'ın ilk nüzul döneminde i'câz için bir delil aramaya ve bunu bazı vecihlerle açıklamaya gerek duyulmuyordu. Ancak bu meleke, fetihlerle birlikte acemlerin Müslüman olmasının ardından zayıflamaya başladı. Abbâsî halifesi Harun Reşîd döneminde ise kaybolma derecesine kadar geldi. Son Emevî halifesi Mervân döneminde yaşayan Ca'd b. Dirhem'in (ö. 118/736) Kur'ân'ın "mahlûk olduğu" ve belâgatının "mucize olmadığı" fikrini ileri sürmesinin ardından en-Nazzâm lakabıyla bilinen mutezile imamlarından İbrâhim b. Seyyâr'ın (ö. 231/845) "sarfe" (belâgat yönünden Kur'an'ın benzerini meydana getirme gücünün bulunduğu, fakat Allah tarafından engellendiği) görüşünü ortaya attı. Bu görüşe reddiye vermek sâikiyle Kur'ân i'câzının ilmî temellere oturtulma ihtiyacı ortaya çıktı. Câhîz (ö. 255/869) "*Nazmu'l-Kur'ân*" isimli eseriyle bu ihtiyaca bir nebze olsun cevap vermeye çalıştı. Sonra Ebû Süleyman el-Hattâbî (ö. 338/998) "*Beyânu i'cazi'l-Kur'ân*" ve Ali b. İsa er-Rummânî (ö. 386/996) "*en-Nüket fi i'cazi'l-Kur'ân*" isimli eserlerini kaleme aldılar. İ'câz ilminde bir devrim niteliği kazanan "*i'câzu'l-Kur'ân*" adlı esere ise Ebû Bekir el-Bâkîllânî (ö. 403/1013) imza attı.

Belâgat ilminin kurucusu olan Abdulkâhir el-Cürcânî (ö. 471/1078) "nazım" nazariyesiyle Kur'ân i'câzı konusunda bir çığır açmış ve lafız ve mânâ uyumu üzerinde durmuştur. Bu yolda ilerleyen Zemahşerî (ö. 538/1144), Sekkâkî (ö. 626/1229), Beydâvî (ö. 685/1286), Kazvînî (ö. 739/1338), Suyûtî (ö. 911/1506), Teftâzânî (ö. 792/1390), Zerkeşî (ö. 794/1391), Ebussuûd (ö. 982/1574), Muhammed Abduh (ö. 1323/1905), Reşit Rıza (ö. 1354/1935), Mustafa Sâdık er-Râfi'î (ö. 1356/1937), Zürkânî (ö. 1367/1948), Muhammed Draz (ö. 1377/1958) ve Seyyid Kutup (ö. 1386/1966) gibi âlimler yazdıkları farklı eserlerle i'câz ilmine katkıda bulunmuşlardır.

Tâhir İbn Âşûr (1879-1973) ise "*et-Tahrîr ve't-Tenvîr*" isimli devâsa eserinde Kur'ân'ın i'câz vecihleri bağlamında "mubteker" tezini ortaya atarak Abdulkâhir el-Cürcânî'nin "nazım" nazariyesine yeni bir açılım getirmiştir. Yapacağımız bu çalışmada, ilk defa İbn Âşûr'un gündeme getirdiği "mubteker" kavramından ne kastettiğini, ona ne gibi anlamlar yüklediğini, bu kavrama yakın olan diğer terimlerin neler olduğunu, "ibtikâr" lafzının doğuşu ve tarihi seyri gibi konuları belâgat ilminin Me'ânî, Beyân ve Bedî' disiplinleri doğrultusunda, İbn Âşûr tefsiri bağlamında teorik ve pratik olarak irdelemeye çalışacağız.

2. Mubtekâr Kelimesinin Lügat Anlamı

Lügat mânâsı: “Mubtekâr” kelimesi, “if-ti-â-l” babından gelen “ib-te-ke-ra” (بِتَكَرَّ) fiilinin ismi-mef’ûlûdür. İlk defa yapmak, icat etmek, ortaya çıkartmak ve ilk ürünü almak gibi anlamlara gelen “ibtekera” hü mâsî fiili, “be-ke-ra” (بَكَرَ) sülâsî fiilinin mezîdidir. “Be-ke-ra” fiili ise lügatte, ‘sabah erken kalmak, erken yola çıkmak, erken gelmek, bir şeyi erken yapmak, namazı ilk vaktinde kılmak’ gibi mânâlara gelir. Mevsimin ilk yağmuruna “bâkûr” (بَكُورٌ), turfanda sebze veya meyveye “bâkûra” (بَكُورَةٌ), hiç evlenmemiş kızı “bâkire” (بَاكِرَةٌ), ilk doğan çocuğa “bikr” (بِكْرٌ), içinden hiç köz alınmamış kor ateşe “nârun bikr” (نَارُ بَكْرٍ), erken kalkmaya “ebkera” (أَبَكَرَ) ve vaktinden önce gelen erkenciye de “bekîr”¹ (بَكِيرٌ) denilir.²

Râğib el-İsfahânî (ö. 502/1108) bu meyanda şunları kaydeder: Bu kelimenin aslı, ‘gündüzün ilk saatleri’ anlamına gelen بَكْرَةٌ dir. Bu kelimeden bir de fiil türetilip بَكَرَ فُلَانٌ بُكُورًا denmiştir ki ‘sabahın erken saatinde çıkma’ anlamına gelir. Bu anlamda aşırı erkenciye بُكُورٌ denilir. İşinde acele eden herkes için بَكَرَ fiili kullanılmıştır. Hızlı hareket eden makaraya da بَكْرَةٌ denilir. Bakara âyetinde (2/68) لَا فَرْصَ وَلَا بَكْرٌ عَوْنٌ بَيْنَ ذَلِكَ (O, ne yaşlı, ne körpe, ikisi arası bir sığırdır) geçen بَكْرٌ kelimesi ‘henüz doğum yapmamış’ anlamına gelir.³

Zemahşerî’nin (ö. 538/1144) zikrettiği bazı mecâzî anlamlar şöyledir: Namazı ilk vaktinde kılmaya بِبَكَرٍ بِالصَّلَاةِ; Bir şeyin ilkinin almaya وَبِتَكَرُّ الشَّيْءِ; İlk çıkan meyveyi devşirip yemeye وَبِتَكَرُّ الْفَاكِهَةِ; Cârîyenin kızlığını bozmaya وَبِتَكَرُّ الْجَارِيَةِ; Hutbenin başına yetişip dinlemeye de وَبِتَكَرُّ الْخُطْبَةِ denilir.⁴

Evs es-Sakaffî’den gelen bir hadiste Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurur: مَنْ اغْتَسَلَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ وَغَسَّلَ وَبَكَرَ “Kim Cuma günü yıkar ve yıkanır; erkenden

¹ Asıl adı Abdullah b. Osman olan Hz. Ebû Bekir (r.a.) aslında Bekir isminde bir çocuğun babası değildir. Buna rağmen kendisine Ebû Bekir künyesinin niçin verildiği konusunda kaynaklarda yeterli bilgi olmamakla birlikte (Mustafa Fayda, “Ebû Bekir” mad. *DîA*, İstanbul, 1994, X, 102) bunun sebebi, erdemli davranışlarda bulunma noktasında acele edip herkesin önüne geçmesi olabilir. (Halebî, Ali b. İbrâhim b. Ahmed, *es-Sîratu'l-Halebiyye*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1427, I, 390; Muhammed Rıza, *Ebû Bekir es-Siddîk Evvelu Hulafâ-i Râşidîn*, Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrut, 2004, s. 14) Nitekim Hz. Ebû Bekir, İslâm’a giren ilk erkek olma payesine ermek ve ilk halifelik makamına gelmek gibi birçok ilklere imza atan, Sevr mağarasında ikincinin ikincisi olan en kıymetli bir sahabedir.

² Ferâhidî, Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut, 1993, “b-k-r” mad. V, 34, 365; İbn Dureyd, Ebû Bekir Muhammed b. Hasen, *Cemheratu'l-Luga*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyin, Beyrût, 1987, “b-r-k” mad. I, 326; Ezherî, Ebû Mansûr, *Tehtîbu'l-Luga*, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, 2001, “b-k-r” babı, X, 128; İbn Fâris, Ahmed b. Zekeriya, *Mekâyîsu'l-Luga*, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 2008, “b-k-r” mad. s. 107; Râzî, Zeynuddîn Ebû Abdillâh, *Muhtârû's-Sihâh*, thk. Yusuf Şeyh Muhammed, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, 1999, “b-k-r” mad. s. 38; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdir, Beyrut, 1414/1993, “b-k-r” mad. IV, 76; Firûzâbâdî, Meccuddîn Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 2008, “b-k-r” mad. s. 151; İbn Mâlik et-Tâî el-Endelûsî el-Ceyyânî, *İkmâlu'l-İlâm bi Teslîsî'l-Kelâm*, thk. Sa'd b. Hamdân el-Gâmîdî, Câmîatu Ümmü'l-Kurâ, Mekke, 1984, I, 72; Zebîdî, Ebû'l-Fayz, *Tâcu'l-Arûs*, Dâru'l-Hidâye, ts. “b-k-r” mad. X, 25.

³ İsfahânî, Râğib, *el-Mufredâtu fî Garîbi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Ma'rîfe, Beyrut, 2010, “b-k-r” mad. ss. 67, 68.

⁴ Zemahşerî, Cârullah, *Esâsu'l-Belâga*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, “b-k-r” mad. I, 72.

(mescide) gider ve hutbenin başına yetişirse; yürür ve binmezse, imama yakın durur, dinler ve sarsarsa ona her bir adım için bir yıllık amelin oruçları ve namazlarıyla sevabı yazılır.”⁵

Âlimler hadiste geçen “bekkera” ile “ibtekera” kelimelerinden ne kastedildiği konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bazıları bu iki kelimenin aynı mânâya geldiğini ve sadece mübâlağa yapmak için farklı sîgalarda tekrar edildiğini söylerken diğerleri, “bekkera”dan maksat namazın ilk vaktinde mescide gelmek, “ibtekera” ise hutbenin başına yetişmek olduğunu kaydetmişlerdir.⁶ Böyle bir kaniya varmalarının sebebi bu iki fiilin lazım veya müteaddi olarak kullanılması olabilir. Nitekim “bekkera” fiili ancak harfi cerle müteaddi olurken “ibtekera” ise sadece lazım olarak kullanılabilir.

Ebü Hilâl el-Askerî (ö.395/1005), “el-Bukra” (البُكْرَة) ile “el-Ġadâ” (الغَدَاء) kelimeleri arasındaki farkı açıklarken şunları kaydeder: “el-Ġadâ” kelimesi bir vaktin ismidir. “el-Bukra” ise بُكْرًا، بُكْرًا، بُكْرًا fiilinden türetilen bir isimdir. Mesela صَلَاةُ الْغَدَاءِ denilip bir vakte izafe edilir ama صَلَاةُ الْبُكْرَةِ denmez. Fakat فِي الْبُكْرَةِ “şafak vaktinde geldi” denebilir. Daha sonra bu şekilde sıkça kullanılmaya başlanan “bukra” kelimesi bir müddet sonra artık “günün ilk vakti” anlamında bir isim olarak kullanılmaya başlandı.⁷ Bunları kaydeden el-Askerî’nin “ibtekera” fiilinin mânâsıyla ilgili görüşünü birazdan başka bir eserden nakledeceğiz.

Muâsır bir lügatte bu terimle ilgili verilen anlamların bazıları ise şöyledir: Bir şeyi icat etmeye “ibtekera” (بِتَكْرٍ); bir şeyi ilk defa yapan mucide “mubtekir” (مُبْتَكِرٌ); ilk defa yapılan, icât edilen şeye “mubteker” (مُبْتَكَرٌ); elbise tasarımcısına مُبْتَكِرٌ أَرْيَاءٍ; yenilikçiye de “ibtikârî” (بِتِكَارِي) denilir.⁸

Hâsılı, “Bekera” fiiline ve türevlerine lügatlerde verilen anlamlara genel olarak baktığımızda ‘günün ilk (seher) vakti’ mânâsından hareket edilerek ‘herhangi bir şeyin evveli ve başlangıcı’ anlamında hakîkî veya mecâzî olarak farklı minvalerde kullanıldığını görüyoruz.

3. Mubtekâr Lafzının Terim Mânâsı

İbn Âşûr’a göre, لِبْنِ أَشْوَطٍ مَا تَمَيَّرَ بِهِ نَطْمُ الْقُرْآنِ عَنِ بَيْتَةِ كَلَامِ الْعَرَبِ Kur’ân nazmının diğer Arap kelâmından ayrılıp öne çıktığı (ve ondan daha üstün olduğu i’câz) yönlerine “mubtekerâtü’l-Kur’ân” (Kur’ân’ın özgünlüğü) denir.⁹ Bu tanımları kısaca şöyle izah edebiliriz. Kur’ân’ın kullandığı dil ile Arapların kullandığı dil arasında

⁵ Buhari, Cum’a 6; Tirmizi, Salat 356, (496); Nesai, Cum’a 12, (3, 97); Ebu Davud, Taharet 129 (345, 346); Zeynuddîn Abdurrahman b. Ahmed, *Fethu’l-Bârî Şerhu Sahîhi Buhârî*, Mektebetu’l-Gurabâ, Mekke, 1996, VIII, 96.

⁶ Mübârekpûrî, Ebu’l-Alâ, *Tuhfetu’l-Ahvezî bi Şerhi Câmi et-Tirmizî*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, ts. III, 3.

⁷ Ebü Hilâl el-Askerî, *el-Furûku’l-Lugaviyye*, thk. M. İbrahim Selîm, Dâru’l-İlmi ve’s-Sekâfe, Kahire, ts. s. 272.

⁸ İbrâhim Mustafa ve diğerleri, *el-Mu’cemu’l-Vasît*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989, “b-k-r” mad. s. 67; Ahmed Muhtar, Abdülhamid Ömer, *Mu’cemu’l-Lugati’l-Arabiyeti’l-Muâsira*, ‘Âlemu’l-Kutub, Beyrut, 2008, I, 234.

⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, ed-Dâru’t-Tûnisiyye, Tunus, 1984, I, 120. Ayrıca “ibtikâr” kelimesi günümüzde asıl itibariyle icat, buluş, yenilik ve orijinallik gibi anlamlara gelmektedir. Ancak bu kelime Kur’ân’a izafe edildiği için çok yönlü bir anlam kazanmaktadır. Bütün bu mânâ boyutlarını Türkçe’de tek bir kelime ile karşılamak oldukça zordur. Kanaatimize göre bunun için dilimizdeki en uygun karşılık, “özgünlük” kelimesidir.

aynıdır. Kur'ân, hiç kimsenin aklına bile gelmeyen mânâları bulup onlara en uygun lafızları seçmesi, kullandığı kelimelerin ter kibini muhteşem bir şekilde yaparak sözcük öbeklerini ve cümleleri harikulâde bir şekilde dizmesi, kurduğu cümleleri en güzel üsluplarla bezeyip ifade etmesi bakımından diğer Arap kelâmılarıyla kıyaslanamayacak derecede çok daha üstün ve eşsizdir. Ezcümle Yaradan ile yaratılan arasındaki fark ne ise Kur'ân üslûbu ile beşer kelâmı arasındaki fark odur.

İbn Âşûr'un bu terime yüklediği anlamlardan yola çıkarak "mubtekerâtu'l-Kur'ân" ter kibi için şöyle bir tanım yapabilir: Sadru'l-İslâm dönemine kadar Arap dilinde hiç duyulmayan veya Kur'ân'ın nüzü'l döneminden sonra meşhur olan, Kur'ân'a has her türlü özgün mânâ, lafız, terkip, ibare ve üslûpların tamamına birden "mubtekerâtu'l-Kur'ân" (Kur'ân'ın ifâde özgünlüğü) denir. Kur'ân'ın beşer tarafından taklit edilemiyor olmasının sırlarından biri, mubteker olmasında saklıdır.

4. İbtikâr Terimine Yakın Olan Kavramlar

Belâgat âlimleri ve eleştirmen ediplere göre "ibtikâr" terimi, mânâ ve üslûplarda yenilik ve yaratıcılık anlamından daha öteye gitmez.¹¹ Bu anlamdaki bir ibtikâr, öteden beri klasik kaynaklarda kullanılmakta olan ibdâ' (الإبداع), ihtirâ' (الاختراع), selâmetu'l-ihtirâ' mine'l-itbâ' (سلامة الاختراع من الإطباق), el-me'ânî'l-'ukm (المعاني العظم), el-istiğrâb ve turfe (الاستغراب والترف) gibi kavramlara çok yakındır.

a) İbdâ' (الإبداع)

İbdâ': Söz sahibinin daha önce hiç duyulmamış bir mânâyı ifade etmesidir.¹² "Yapmak, inşa etmek, ihdas etmek; başlamak, ilk olmak" anlamlarındaki bed' kökünden ziyâdeli masdar olan ibdâ' Allah'a nisbet edildiğinde "önceden bir örneği olmadan bir şeyi yaratmak"; "alete, maddeye, zamana ve mekâna bağlı kalmadan bir şeye varlık kazandırmak"; "bir şeyi yoktan var etmek, bir şeyden başka bir şey oluşturmak" gibi farklı şekillerde açıklanmıştır. Aynı kökten gelen bed' lafzı, Allah'ın isimlerinden biridir.¹³ "İf-ti-'â-l" (أفعل) babından gelen ibtidâ' (الابتداء) kalıbı ise mübalağaya delâlet eder. Buna benzer olarak bed' (البيع) lafzı da lügat manasından ayrılarak 'eşsizlik' ve 'benzersizlik' anlamında kullanılmaya başlanmıştır.

b) İhtirâ' (الاختراع)

Lügatte, örneği bulunmayan bir nesneyi yaratmak anlamına gelen ihtirâ', kelâm ilminde Allah'ın varlığını kanıtlamak için geliştirilen delillerden biridir.¹⁴ Bir belâgat terimi olarak İbn Reşîk (ö. 456/1064) şöyle tarif edilir: "Daha önce bulunmayan mânâları yaratmak, benzeri görülmeyen bir şeyi getirmektir."¹⁵ Yani hakikatte var olan ama şehâdet âleminde henüz görülmeyen mânâların şâir

¹¹ Hânî b. Ubeydullah, *Mubtekerâtu'l-Kur'ân 'inde et-Tâhir b. Âşûr*, s. 53.

¹² Ali Bulut, *Belâgat Terimleri*, İFAV. Yayınları, İstanbul, 2015, s. 145.

¹³ Fayda, Mustafa, "Yaratmak" mad. *DİA*, İstanbul, 2013, XLIII, 325.

¹⁴ Özerverarlı, M. Sait, "İsbât-ı Vâcib" mad. *DİA*, İstanbul, 2000, XXII, 495-497.

¹⁵ İbn Reşîk el-Kayeravânî, *el-'Umde fî Mehâsini's-Şi'ri ve Âdâbuhû*, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1981, I, 265.

veya yazarın kalbine Allah tarafından ilham edilmesidir.

c) Selâmetu'l-İhtirâ' mine'l-İtbâ' (سلامة الإختراع من الإطباع)

Lafız ve manayı süsleme (bedî') ilmine önem verenlerde meşhur olan bu tabiri İbn Ebi'l-Isba' (ö. 654/1256) şöyle açıklar: "Hiçbir kaynakta daha önce geçmeyen, başka bir şeyi takip etmeyen yepyeni bir mânânın şair tarafından ilk defa ifade edilmesidir."¹⁶

d) el-Me'ânî'l-'ukm (المعاني العقم)

Belâgat kitaplarında teşbih konusunda geçen bu kavramı İbn Reşîk şöyle açıklar: "Daha önce kimsenin yapamadığı ve daha sonra da hiç kimsenin ulaşamadığı, eşi menendi olmayan tek ve eşsiz benzetmelere teşbih-i ukm denir. Bu ifade, hiçbir ağacı aşlamayan ve hiçbir ürün vermeyen kısır rüzgârdan türetilmiştir."¹⁷ İbn Reşîk'in "ukm" lafzından kastettiği şey, beyân ilminde ne kadar mâhir olursa olsun hiç kimsenin ondan alıp çoğaltmadığı veya bir kısmını bölemediği yahut taklit edip aynı minvalden gidemediği pek ender görülen teşbihlerdir. İbn Reşîk bu türe örnek olarak bazı hadis-i şeriflerin yanı sıra Kur'ân'dan dört âyet (Nûr, 24/39; Lokman, 31/32; Yasin, 36/39; Kamer, 54/7) zikretmiştir.¹⁸

e) İstiğrâb ve Turfe (الاستغراب والطفرة)

Bu iki lafzı Ebu'l-Ferac Kudâme b. Ca'fer (ö. 337/948) şöyle açıklar: "Daha önce hiç kimse tarafından (görülemediği için) beğeni almayan latif bir mânânın ilk defa beğenilmesidir."¹⁹

O halde Câhiz'in (ö. 255/869) "yola atılmış mânâlar"²⁰ olarak nitelendirdiği orijinal anlamları ilk defa bulup ifâde etme mânâsına gelen her türlü kavram "ibtikâr" teriminin içine girer. Her kavram ilk duyulduğunda lûgat mânâsıyla bazı anlamlar çağırıştırır. "İbtikâr" denince de insanın aklına yoldaki eşsiz mânâları bir an önce toplamak için acele edip yarış yapmak gelir. Nitekim şairler bu eweliyeti kazanmak için sürekli yarış yapmışlar ve Ukaz panayırında boy göstermişlerdir. Mubteker bağlamında hem erken davranmak hem de kaliteyi yakalamak bir nevî belâgattir.

¹⁶ İbn Ebi'l-Isba', *Tahrîru't-Tahbîr fî Sinâti's-Şi'ri ve'n-Nesr*, Lecnetu İhyâi Turâsî'l-İslâmî, Kahire, 1963, ss. 291, 471.

¹⁷ İbn Reşîk, *el-'Umde*, s. 296.

¹⁸ Behlûl, Muhammed Mahmud Yusuf, "*et-Teşbihâtul-'ukm fî'l-Kur'ân ve's-Sunne min Kitâbi'l-'Umde li İbn Reşîk*" Taybe Üniversitesi Dergisi, Edebiyat ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Yıl: 2, Sayı: 3, 1435/2014, ss. 505, 506.

¹⁹ Kudâme b. Ca'fer, *Nakdu's-Şi'r*, thk. Kemâl Mustafa, Mektebetu'l-Hancı, Kahire, 1978, s. 149.

²⁰ Cürcânî, Abdulkâhir, *Delâilu'l-İcâz*, thk. Muhammed Şâkir, Matba'atu'l-Medenî, Kahire, 1992, s. 229.

5. İbtikâr Lafzının Târîhi Seyri

Arap edebiyatında “ibtikâr” kelimesinin izini sürdüğümüzde, ‘bir şeyi erken yapmak’ anlamındaki lûgat mânâsından Arap dilindeki mânâ, üslûp ve yöntemlerde yenilik ve eşsizlik’ anlamındaki edebiyat eleştirisi literatürüne geçiş bağlamında ilk olarak kendisi de şiir tenkitçisi ve filolog olan Asma’î’nin (ö. 216/831) izine rastladık. Nitekim o, bir şiirin mânâsı hakkında şöyle demiştir: أول مَنْ ابْتَكَّرَ هذا المعنى ثعلبة بن صعير “Bu mânâyı ilk defa bulup ifade eden Sa’lebe b. Sa’îr’dir.”²¹

Abbâsî Halifesi Me’mun (ö. 218/833) zamanında Muhammed b. Hazm isminde bir şair, kızını halifeye evlendiren İran asıllı Hasan b. Sehl’i bir şiirle över. Kutlama içerikli bu şiiri beğenen Sehl: “Bu şiirin mânâsını sen daha önce birisinden mi duydun yoksa kendin mi ilk defa söyledin?” diye sorunca şiiri referans (şâhid) olarak kabul edilen son Arap şairi Beşşâr b. Bürd’ü (ö. 167/783-84) kastederek “şiirleri derlenip basılan bir şair”den naklettiğini söyler.²²

Hicrî dördüncü asrın sonlarına doğru geldiğimizde “ibtikâr” kelimesi ve türevlerinin bugünkü bildiğimiz edebî anlamıyla Ebû Hilâl el-Askerî (ö.395/1005) tarafından nazım ve nesrin usul ve kaidelelerine dair kaleme alınan “*es-Sinâ’ateyn*” isimli kitapta şöyle zikredildiğini gördük: “Bunların hepsinde isabet etmeyi istemesi ve genel geçer bir şekli ve beğenilen bir ibareyi araştırması gerekir. (Böyle yapmadığı sürece) Kendi başına ilk defa ortaya koyduğu şeylerin kendi icatlarından daha üstün olduğuna itimat edilemez. Bu durumda onun ihdas ettiği eşsizlikler onun yüz akı olamaz.” İleriki sayfalarda sözüne şöyle devam eder: “İnsanlar İbn Rûmî’nin bu mânâda özgün olduğunu zannediyorlar. Oysaki o bunu Ebû Osman’a nakledenlerden almıştır.” Biraz daha ileriki sayfalarda ise şöyle der: “Bir mânâyı ifade etmekte özgün olmak ve diğerlerinden öne geçmek mânânın kendinden kaynaklanan bir fazilet değildir. Bilakis o fazilet onu ilk defa bulup ortaya çıkaran ve diğerlerine fark atan şahsiyete aittir.”²³

Hicrî beşinci asrın ortalarına doğru geldiğimizde el-Askerî’nin şahsiyetinden ve eserlerinden çok etkilenen Tunuslu bir âlim, şair, edip ve tenkitçi olan İbn Reşîk el-Kayrevânî’nin (ö. 456/1064) bu kelimeyi şöyle kullandığını görüyoruz: “İmrü’ül-Kays’ın bu mânâda özgün olduğuna dair insanlar arasında bir fikir ayrılığı yoktur.”²⁴

²¹ Ebû Ubeyd el-Bekrî, Abdullah b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr, *Simtû'l-Lâli fî Şerhi Emâli'l-Kâli*, thk. Abdülazîz el-Meymenî, Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1935, Beyrut, I, 769.

²² İbn Ebi'l-İsba', Ebû Muhammed Zekiyüddîn Abdülazîm, *Tahrîru't-Tahbîr*, thk. Hanefî Muhammed Şerif, Lecnetu İhyâi Turâsî'l-İslâmî, Kahire, 1964, ss. 596, 597.

²³ Ebû Hilâl el-Askerî, *Kitabu's-Sinâ'ateyn*, thk. Ali Becâvî, Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, el-Mektebetu'l-'Unsûriyye, Beyrut, 1419/1999, s. 69, 106, 197.

²⁴ İbn Reşîk el-Kayrevânî, *el-'Umde fî Mehâsini's-Şi'ri ve Âdâbuhû*, thk. Muhammed Muhyiddin Adulhamîd, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1981, II, 57. Buna benzer bir ifade için bkz. I, 277.

Tarihi seyrimizde çeyrek bir asır daha ilerleyerek Arap dil bilgini ve “nazım” teorisyeni olan Abdulkâhir Cürçânî’ye (ö. 471/1078) gelip “*Delâilu’l-İcâz*” ve “*Esrâru’l-belâga*” isimli meşhur iki eserine baktığımızda, Kur’ân’ın icâz yönüne işaret eden “ibtikâr” kelimesine ait izin maalesef kaybolduğunu ve hiç kullanılmadığını gördük.

Cürçânî’nin takipçileri olan belâgat dehalarından ne Sekkâkî’nin (ö. 626/1229) “*Miftâhu’l-Ulûm*” isimli eserinde, ne Kazvî’nin (ö. 739/1338) “*el-Îdâh*” ve “*Telhis*” isimli eserlerinde, ne de Teftâzânî’nin (ö. 792/1390) “*Muhtesaru’l-Meânî*” isimli eserinde ve diğer “*Telhis*” şerhlerinde “ibtikâr” lafzını bir türlü göremedik. ‘Başkasının izinden yürümeyen’ anlamında kullanan İbn Esîr (ö. 637/1239)²⁵ dışında İbn Âşûr’a gelinceye kadar bu kelimeyi kavram olarak kullanan başka bir belâgat âlimi veya müfessir²⁶ göremedik.²⁷

İlk altı asırda edebî tenkit için kullanılan “ibtikâr” lafzı İbn Âşûr ile birlikte Kur’ân kavramı olma yoluna girmiştir. Modern asırda ise ister maddi, isterse manevi olsun daha önce görülmemeyen bir şeyi keşfedip ortaya çıkarmaya “ibtikâr” (icat, buluş) denmektedir. Bu icat tamamen yeni olabileceği gibi daha önce var olan bir şeyin bilinmeyen bir yüzünü veya fonksiyonunu ortaya çıkarmak da olabilir. Yahut bir nesnenin yeni bir faydası yahut bir işin yeni bir yöntemi de olabilir. Matematik ilminde sıfırın bulunması bir icat olduğu gibi tıpta bir antibiyotik veya ilacın bulunması da bir nevi ibtikârdır. Öyleyse soyut veya somut herhangi bir şeyin icadına veya geliştirilmesine genel manada “ibtikâr” demek mümkündür.

Klasik lügatlerde terim mânâsı verilmeyen “ibtikâr” kelimesini, henüz kavram haline gelmediği için olsa gerek modern sözlüklerin birçoğunda, hatta Diyanet İslam Ansiklopedisinde dahi göremedik. Bazı Arapça sözlüklerde dolaylı olarak ele alınmış ve ‘daha önce olmayan bir şeyi icat etmek’ veya ‘bir sözün birden fazla edebî sanat ihtiva etmesi’ şeklinde açıklanmıştır.²⁸ Ancak bu izah konumuz

²⁵ İbn Esîr, Ziyâeddin, *el-Meselû’s-Sâir*, el-Mektebetu’l-Asriyye, Beyrut, 1990, II, 348.

²⁶ İlk dönem müfessirlerden Fahreddin er-Râzî’den (ö. 606 h.) (*Mefâtihu’l-Gayb*, XXVI, 296) başka son dönem müfessirlerden Kâsimî Muhammed Cemâluddîn (ö. 1332 h.), (*Mehâsinu’t-Te’vil*, Dâru’l-Kutubî’l-İlmiyye, Beyrut, 1418, III, 431), Muhammed Reşid (ö. 1354 h.), (*Tefsîru’l-Menâr*, el-Hey’etu’l-Misriyye, Kahire, VI, 396), Derviş, Muhyiddin (ö. 1403 h.) (*İrâbu’l-Kur’ân*, Dâru’l-İrşâd, Suriye, 1415, IX, 358), Muhammed Mütevellî Şa’râvî (*Tefsîru Şa’râvî*, Matabiu Ahabârü’l-Yevm, Kahire, 1997, IX, 5297) tek bir sözcük olarak kullanmışlar. Muhammed Seyyid Tantâvî (ö.1431/2010) ise “mubtekerâtu’l-Kur’ân” şeklinde üç kez (*et-Tefsîru’l-Vasîl*, Dâru Nahdati Mısır, Kahire, 1997, VII, 328, 527; XV, 86) terkip olarak kullanmıştır.

²⁷ Hânî b. Ubeydullah, *Mubtekerâtu’l-Kur’ân inde et-Tâhir b. Âşûr*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ümmü’l-Kurâ Üniversitesi, Arap Dili ve Edebiyatı Fakültesi, Mekke, 2013, ss. 48-51.

²⁸ Ahmed Muhtar, *Mu’cemu’l-Mu’âsir*, “b-d-‘a” mad. I, 171, “b-k-r” mad. I, 234; Ahmed Matlûb, *Mu’cemu’l-Mustalahâti’l-Belâgiyye ve Tetavvuruâh*, Mektebetu Lübnan, Beyrut, 2007, “b-d-‘a” mad. s. 222; Bedevî Tabâne, *Mu’cemu’l-Belâgati’l-Arabiyye*, Dâru’l-Menâra, Cidde, 1988, “b-d-‘a” mad. s. 62; İn’âm Fevval ‘Akkâvî, *el-Mu’cemu’l-Mufassal fî ‘Ulûmi’l-Belâga*, Dâru’l-Kutubî’l-İlmiyye, Beyrut, 1996, ss. 18, 247, 256; Mecdî Vehbe ve Kâmil Mühendis, *Mu’cemu’l-Mustalahâti’l-Arabiyye fî’l-Lugati ve’l-Edeb*, Mektebetu Lübnan, Beyrut, 1984, s.10; Komisyon, *el-Mu’cemu’l-Vasîl*, ss. 43, 67; Tâhiru’l-Mevlevî, *Edebiyat Lügati*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1994, ss. 56, 57; Selçuk Uysal, *Belâgat ve Edebî Sanatlar Lügati*, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2010, s. 95; Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İFAV. Yayınları, İstanbul, 2009, s. 90; Cüneyt Eren, Vecih Uzunoğlu, *Belâgat Terimleri*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 32, 80, 93; Bulut, Ali,

için kâfi değildir. Onun yerine “İbtikâr: Edebî mânâ, fasîh lafız, doğru terkip, düzgün ibâre ve hârî-kulâde üslûplarda ilk ve tek (özgün) olmaktır” denseydi belki biraz daha doyurucu olabilirdi.

6. İbn Âşûr’daki İbtikâr Fikrinin Temelleri

İlk defa İbn Âşûr’un kullandığı “Kur’ân mubtekerâtı” (Kur’ân’ın ifâde özgünlüğü) fikrinin temeli, Arap diline ağırlık veren şu âlimlerin bazı Kur’ân lafızları ve âyetleri hakkındaki değerlendirmeleri olabilir.²⁹ Bunlar arasında Ebû Osmân el-Câhiz’in (ö. 255/869) “âyet” ve “sûre” lafızları hakkındaki fikirleri;³⁰ Ebu’l-Kâsım ez-Zeccâcî’nin (ö. 337/949) *“Ne zaman ki (yaptıklarından dolayı pişmanlık duyup, başları) elleri arasına düşürüldü”*³¹ pasajı hakkındaki görüşleri;³² Âmidî, Hasan b. Bişr’in (ö. 371/981) *“Her kuvvetli sesi kendi aleyhlerine sanırlar”*³³ pasajı hakkındaki düşünceleri;³⁴ Ebû Abdillâh İbn Hâleveh’in (ö. 370/980) “câhiliyye” kelimesine ait görüşleri;³⁵ Ebû Süleymân el-Hattâbî’nin (ö. 388/998) *“Onlar zekât vermek için çalışırlar”*³⁶ âyeti hakkındaki fikirleri;³⁷ Bâkîllânî’nin (ö. 403 / 1013) bazı âyetler (Meryem, 19/4; İsrâ, 17/24; Yâsin, 36/37; Zuhruf, 43/4) hakkındaki bedî’ yorumları;³⁸ İbn Reşîk’in (ö. 456/1064) bazı Kur’ân teşbihleri (Nûr, 24/39; Lokman, 31/32; Yâsin, 36/39; Kamer, 54/7) hakkındaki fikirleri;³⁹ İbn Esîr’in (ö. 637/1239) bazı âyetlerde (Bakara, 2/187; Nebe, 78/10) gece ile kadının elbiseye benzetilmesi hakkındaki yorumları;⁴⁰ İbn Ebi’l-Isba’nın (ö. 654/1256) (Hac, 22/73) temsil hakkındaki yorumlarının⁴¹ İbn Âşûr’da “mubtekerâtü’l-Kur’ân” tezinin doğmasına vesile olduğunu söylemek mümkündür. Her ne kadar kendisi sarâhaten veya îmâen söylemese de bu konuda özellikle İbn Ebi’l-Isba’nın “Bedî’u’l-Kur’ân”

Belâgat Terimleri, İFAV. Yayınları, İstanbul, 2015, s. 145. Bu sözlüklerin hiç birinde “ibtikâr” kelimesine yer verilmemiş, “bedî” veya “ibdâ” yahut “ihtirâ” maddeleri altında kısmen açıklanmıştır. İbn Reşîk, son iki kavram arasındaki farkı şöyle açıklar: İhtirâ: Daha önce bulunmayan mânâları icat etmek (yaratmak), İbdâ ise, şâirin alışık olunmayan zarif mânâları bulup ortaya koymasıdır. Bkz. İbn Reşîk, el-Kayravânî, *el-Umde fî Mehâsi’-ş-Şî’ri ve Âdâbuhû*, Dâru’l-Cil, Beyrut, 1981, I, 265.

²⁹ Hânî b. ‘Ubeydullah, *Mubtekerâtü’l-Kur’ân*, ss. 56-67.

³⁰ Bkz. Câhiz, *Kitâbu’l-Hayevân*, thk. Abdusselâm Hârûn, Dâru’l-Cil, Beyrut, 1988, I, 348.

³¹ A’râf, 7/149.

³² Bkz. Meydânî, Ahmed b. Muhammed, *Mecmue’u’l-Emsâl*, thk. M. Muhyiddîn Abdulhamîd, el-Mektebetü’l-Asriyye, Beyrut, 1992, I, 330, 331.

³³ Munâfikûn, 63/4.

³⁴ Bkz. Âmidî, *el-Muvâzene*, thk. Ahmed Sakar, Dâru’l-Me’ârif, Kahire, 2006, I, 79.

³⁵ Bkz. Suyûtî, *el-Muzhir fî Ulûmi’l-Luga*, thk. Fuad Ali Mansûr, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, 1998, I, 240.

³⁶ Mu’minûn, 23/4.

³⁷ Bkz. Hattâbî, Ebû Süleymân, *Beyânu İcâzi’l-Kur’ân*, Dâru’l-Me’ârif, Mısır, 1976, ss. 44, 45.

³⁸ Bkz. Bâkîllânî, Ebû Bekr, *İcâzu’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Sakar, Dâru’l-Me’ârif, Kahire, 1997, s. 66.

³⁹ Bkz. İbn Reşîk, *el-Umde*, I, 245, 246.

⁴⁰ Bkz. İbn Esîr, *el-Meselû’s-Sâir*, I, 383.

⁴¹ Bkz. İbn Ebi’l-Isba’, *Tahrîru’t-Tahbîr*, I, 119.

isimli eserinden faydalanmış olması kuvvetle muhtemeldir.⁴²

Câhiz (*Nazmu'l-Kur'ân*), Hattâbî (*Beyânü i'câzi'l-Kur'ân*), Bâkîllânî (*İ'câzü'l-Kur'ân*), Abdülkâhir el-Cürcânî (*Delâilü'l-i'câz*) gibi Kur'ân'ın i'câz yönleri ve nazımıyla ilgilenen âlimlere nazaran Âmidî (*el-Muvâzene*), İbn Reşîk (*el-Umde*), İbn Esîr (*el-Meselü's-Sâir*) ve İbn Ebu'l-Isba' (*Tahrîru't-Tahbîr*) gibi Arap dili sahasında çalışma yapan dilcilerin Kur'ân'daki ibtikâra daha yakından şahit olma ihtimalleri daha fazladır. Yani lengüistik bir perspektifle mubterâtın keşfedilme ihtimali teolojik nazardan daha çoktur. Bu tespitlere istinaden deriz ki, fakih ve müfessir (teolog) kimliğinin yanı sıra özellikle dil ve belâgat (filolog) yönüyle öne çıkan İbn Âşûr, nüvesi daha önce atılmış olan "ibtikâr" fikrini geliştirip dînî bir kavram haline getirmeye çalışmıştır.

7. İbn Âşûr'a Göre İbtikâr Terimi

İbn Âşûr'a göre "ibtikâr" terimi, Kur'ân'ın i'câz vecihlerinden biridir. Her bir âyette i'câz vechi aramaya gerek yoktur. Çünkü Kur'ân bir âyet ile değil, bir sûreyle meydan okumuştur (tehadfî). Sûrenin en kısası ise üç âyettir. Öyleyse üç âyetlik her bir pasajın mucize olması gerekir.⁴³

İbn Âşûr, Kur'ân'ın i'câz yönlerine onuncu mukaddimesini hasretmiş ve "mubtekerâtü'l-Kur'ân"ı ayrı bir fasıl açmıştır. Abdülkâhir Cürcânî'nin (ö 471/1078) "*Delâilü'l-i'câz*"ından esinlenerek yola çıkmış⁴⁴ Kur'ân üslûbu ile Arap divanına dil ve belâgat nazarıyla bakıp istikrâ⁴⁵ yöntemini uygulamış ve aralarında devâsa bir fark olduğunu görmüştür. Araştırmasını biraz daha derinleştirince Kur'ân'ın lügavî i'câzına bakan başka bir yönü daha olduğunu fark etmiştir. Tespit ettiği bu hususiyetleri tanımlamak için hepsine birden "mubtekerâtü'l-Kur'ân" demiştir.

İbn Âşûr'un "mubtekerat" konusunda verdiği bilgi ve misalleri inceledikten sonra bu sonuca varmasını sağlayan etkenlerin başında nazım nazariyesini tahkik etme fikri başta olmak üzere İslâm öncesi Arap edebiyatına karşı özel ilgi duyması, karşılaştırmalı edebiyat kültürüne sahip olması ve Kur'ân belâgatine vâkif olmasını gördük. Ona göre belâgat âlimleri nazım nazariyesini kayıtsız olarak kabûl etmişler; İslâm öncesi ve sonrasındaki edebiyat ile test etme ihtiyacını hissetmemişlerdir. İbn Âşûr bu işi kendine bir görev addetmiş ve "mubtekerâtü'l-Kur'ân" fikrine ulaşmıştır. Yarım asır boyunca kaleme aldığı tefsirinde belâgat uygulamalarına daha fazla ağırlık vermesinin sebeplerinden biri, ortaya çıkardığı bu "ibtikâr" kuramını pekiştirmek olabilir.

⁴² Hâni Ubeydullah, *Mubtekerâtü'l-Kur'ân*, s. 67.

⁴³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, I, 63.

⁴⁴ Kendi ifadesi şöyledir: "وَقَدْ تَنَبَّهْتُ أَسَالِيْبَ مِنْ أَسَالِيْبِ نَظْمِ الْكَلَامِ فِي الْقُرْآنِ فَوَجَدْتُهَا مِمَّا لَا عَهْدَ بِمِثْلِهَا فِي كَلَامِ الْعَرَبِ" "Kur'ân'daki sözdizimi (nazım) üslûplarının peşine düştüm, iyice araştırdım ve daha önce Arap dilinde onun gibisinin olmadığını gördüm." Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, I, 122, 123.

⁴⁵ Sözlükte "bir şeyin durumunu ve özelliklerini öğrenmek için araştırma yapma, çaba harcama" anlamına gelen istikrâ mantıkta tikelden (cüz'î) tümele (külli), özelden genele, tek tek olguların bilgisinden bu olguların dayandığı kanunların bilgisine götüren zihinsel işlem için kullanılan bir terimdir. Detaylı bilgi için bkz. Abdülkuddûs Bingöl, "*istikrâ*" mad. DİA, İstanbul, 2001, XXIII, 358.

Arap dili ve belâgatini eline anahtar olarak alan İbn Âşûr, halefleri için “mubtekerâtu’l-Kur’ân” kapısını aralarken (delâleti kat’î ve subûti zannî olarak gördüğü) bu konuda bir kesin hüküm vermemiş, ihtimal ve zan ifade eden bazı fiiller kullanmıştır. Bunları tespit ederken on iki yerde⁴⁶ “ahsebu” (zannediyorum), altı yerde⁴⁷ “le’alle” (belki), birer defa “yuhtemelu”⁴⁸ (ihtimal ki) ve “zâhir”⁴⁹ (görünen o ki) olmak üzere toplam yirmi yerde zan ifade eden fiil cümlesi kullanmıştır. Yedi yerde⁵⁰ isim cümlesiyle net bir ifade kullanmıştır. Dört yerde⁵¹ önceki müfessirlerin yorumlarını mubtekerât olarak niteleyip onlara katılmıştır. Yine mubtekerâta yakın anlamda kullanılan “bed’ul-Kur’ân”,⁵² “ibdâ’u’l-Kur’ân”⁵³ ve “muhtera’âtu’l-Kur’ân”⁵⁴ gibi terkipleri birer defa kullanmıştır. Mukaddime bölümünde yaptığı tespitler dışında görebildiğimiz kadarıyla toplam otuz dört (34) yerde “mubtekerâtu’l-Kur’ân” tespitinde bulunmuştur.

Kur’ân’ın i’câz yönüne işaret etmek için âlimler, genellikle “bed’ul-Kur’ân”, “ibdâ’u’l-Kur’ân” ve “muhtera’âtu’l-Kur’ân” gibi terkipler kullanmışlardır. İbn Âşûr ise, genel geçer olan bu terkipleri bir kenara koyup neden “mubtekerâtu’l-Kur’ân” ibaresini kullandığını bizim araştırmamızın sonucuna göre herhangi bir şekilde kendisi açıklamamıştır. Bu durumda kendi akıl yürütmemizi devreye sokarak iki ihtimal olduğunu söyleyebiliriz. Birincisi, Bed’î sanatlarla ağırlık veren Mağrib kültüründe yetişmiş olduğu için ilmi bir disiplin olarak kasıtsız kullanmış olabilir. İkincisi, bu terkipleri özellikle tercih ederek farklı bir şey bulduğuna dikkat çekmiş ve kendisinden sonra bunun iyice araştırılmasını istemiş olabilir. Bizim bilemediğimiz daha farklı bir mülahazası da olabilir ancak kanaatimize göre bu ihtimallerden ikincisi sanki daha isabetli gibi durmaktadır.

⁴⁶ Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, I, 456 (Bakara, 2/40); III, 284 (Âl-i İmran, 3/72); IV, 136 (Âl-i İmran, 3/154); IX, 226 (A’râf, 7/199); IX, 254 (Enfâl, 8/2); IX, 278 (Enfâl, 8/11); XV, 14 (İsra, 17/1); XXV, 27 (Şu’arâ, 42/3); XXIX, 275 (Müzzemmil, 73/17); XXX, 259 (Târik, 86/1); XXX, 334 (Fecr, 89/19); XXX, 369 (Şems, 91/1).

⁴⁷ Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, IV, 83 (Âl-i İmran, 3/129); XIII, 196 (İbrâhîm, 14/9); XIX, 61 (Furkân, 25/60); XXIX, 117 (Hâkka, 69/6); XXX, 27 (Nebe, 78/14); XXX, 165 (Tekvîr, 81/27).

⁴⁸ Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, I, 743 (Bakara, 2/138).

⁴⁹ Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XII, 250 (Yusuf, 12/23).

⁵⁰ Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, IX, 177 (A’râf, 7/175); XVII, 62 (Enbiya, 21/34); XVIII, 123 (Mu’minûn, 23/100); XX, 252 (Ankebût, 29/41); XXVI, 82 (Muhammed, 47/4); XXIX, 146 (Hâkka, 69/44); XXX, 334 (Fecr, 89/15).

⁵¹ Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XVI, 252 (Tâha, 20/62) Ebû İshak Zeccâc (ö. 311/923); XXIII, 372 (Zümer, 39/19) Zemahşerî (ö. 538/1144) ve Tefâtânî (ö. 792/1390); XXIX, 330 (Müddessir, 74/51) İbn Sîde (ö. 458/1066); XXIX, 396 (İnsan, 76/17) İbn ‘Arabî (ö. 638/1240).

⁵² Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XXVI, 85 (Muhammed, 47/8).

⁵³ Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, I, 551 (Bakara, 2/68).

⁵⁴ Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, I, 368 (Bakara, 2/26).

Bizi bu kanaate sevk eden sebepler şunlardır: İbn Âşûr, bütün müfessirlerin hemfikir olduğu sûre,⁵⁵ ikâmetu's-salâh,⁵⁶ kâfir,⁵⁷ tâğût,⁵⁸ kelâle,⁵⁹ ehl,⁶⁰ zulüm,⁶¹ hicret,⁶² abd,⁶³ zikir,⁶⁴ felek,⁶⁵ zekât,⁶⁶ Firdevs,⁶⁷ vefa,⁶⁸ vahiy⁶⁹ fetih,⁷⁰ keffe'l-yed,⁷¹ siccîn⁷² ve hutame⁷³ gibi kavramlar için "mustalah(ât)u'l-Kur'ân" ter kibini; "nakada"⁷⁴ fiilinın mecâzi anlamı için "muhtaraât'ul-Kur'ân" ibaresini; kendine has yorumlar için "mubtekerât'ul-Kur'ân" ter kibini tercîh etmesidir. Bunu bazen sarıh yapmış, bazen de "Bu ibareyi Kur'ân'dan önceki Arap dilinde görmedim"⁷⁵ veya "Bu ibare Kur'ân'ın nüzulünden sonra meşhur oldu"⁷⁶ gibi cümleler kullanmıştır.

⁵⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, I, 84.

⁵⁶ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, I, 231 (Bakara, 2/3). İkâmetu's-salâh (إقامة الصلاة): Namaz kılmak/ikâme etmek.

⁵⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, I, 364 (Bakara, 2/26); XIII, 156, (Ra'd, 13/36); XXVI, 73, (Muhammed, 47/1).

⁵⁸ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, III, 28 (Bakara, 2/256). Tâğût (الطاغوت): Allah'tan başka tapınılan her şey.

⁵⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, IV, 264 (Nisa, 4/12). Kelâle (الكلالة): Babası ve çocuğu olmayan kimse.

⁶⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, V, 15 (Nisa, 4/25).

⁶¹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XIV, 187 (Nahl, 16/61).

⁶² İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XIV, 299 (Nahl, 16/120).

⁶³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XV, 12 (İsrâ, 17/1); XXI, 22 (Ankebût, 29/57).

⁶⁴ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XVI, 35 (Taha, 20/13) Zikir kelimesinin delâleti.

⁶⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XVII, 61 (Enbiya, 21/33).

⁶⁶ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XVIII, 12 (Mu'minûn, 23/4).

⁶⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XVIII, 21 (Mu'minûn, 23/11).

⁶⁸ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XXIII, 355 (Zümer, 39/10).

⁶⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XXV, 142 (Şûra, 42/51).

⁷⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XXVI, 144 (Fetih, 48/1).

⁷¹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XXVI, 178 (Fetih, 48/20). Keffe'l-yed (كف اليد): El çekmek.

⁷² İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XXX, 195 (Mutaffifin, 83/7). Siccîn (السجين): Cehennemde bir vadinin adı.

⁷³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XXX, 540 (Hümeze, 104/1) Hutame (الحطمة): Gayyâ kuyusu; Cehennemın en alt tabakası.

⁷⁴ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, I, 268 (Bakara, 2/27). الَّذِينَ يَنْفُسُونَ عَهْدَ اللَّهِ: Allah'a verdikleri sözü bozanlar.

⁷⁵ Bu anlam için القرآن قبل المعنى قبل القرآن "lem era hâze'l-ma'nâ kable'l-Kur'ân" gibi cümleler kurmuştur. Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, I, 98 (Havf kelimesi /çokanamlılık meselesi); VI, 233, (Maide, 5/51) (جهاد أيمانهم Cehde eymanîhim: Var güçleriyle / mecâzi anlam); VI, 50 (Kehf, 18/107, Firdevs kelimesi); XXV, 27, (Şûra, 42/3, müşârun ileyhin takdim etmesi, kezâlike câr ve mecrûru); XXVII, 145 (Necm, 53/45, Nutfe'nin erkeğe has olması); XXVII, 257, (Rahman, 55/31) Sekâleyn (insan ve cin) kelimesi; XXX, 28 (Nebe, 78/16) Cennetin "elfâf" (sarmaş, dolaş) sıfatıyla nitelenmesi; XXX, 510, (Kâri'a, 101/1) Kâri'a kelimesinin kıyâmet anlamında kullanılması.

⁷⁶ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, IV, 136 (Âl-i İmrân, 3/154) Câhiliyye kelimesi; XV, 341 (Kehf, 18/50) Fısk kelimesi; XVI, 315 (Tâhâ, 20/113) Zikir kelimesi; XXVII, 126 (Necm, 53/32) فَلَا تُزَكُّوا أَنْفُسَكُمْ 'kendinizi temize çıkarmayın' ibaresi; XXVII, 429 (Hadid,

İbn Âşûr'un terim olarak kullandığı "mubtekerâtu'l-Kur'ân" terkininin delâleti, Toshihiko Izutsu'nun (ö. 1413/1993) gündeme getirdiği "Kur'ân semantiği" konusunu akıllara getirebilir.⁷⁷ Ancak ilk olarak İbn Âşûr'un gündeme getirdiği bu terim Izutsu'nun kastettiği semantik anlam ile doğrudan bir ilgisi yoktur. Zira semantik, kelimelerin tarihi süreç içerisinde kazandığı veya kaybettiği anlamları incelerken "mubtekerât" Kur'ân'ın özgün ifadelerini konu edinmektedir. Bu nedenle bu terimin diğerlerinden çok farklı yeni bir kavram olduğuna dikkat çekmek için biz bu çalışmamızda, "Kur'ân'ın ifâde özgünlüğü" deme yerine orijinal halini (mubtekerâtu'l-Kur'ân) kullanacağız.

İbn Âşûr tefsirinde mubtekerât hakkında çok dağınık bir şekilde verilen bilgi ve misallere farklı açılardan yaklaşılabilir. Mesela Kur'ân'ın lafız mubtekerâtı, mânâ mubtekerâtı, üslûp mubtekerâtı; Kur'ân'ın formatik özgünlüğü, semantik özgünlüğü, retorik özgünlüğü; Kur'ân'ın etimolojik kreasyonu, morfolojik kreasyonu, stilistik kreasyonu gibi zaviyelerden bu konuya yaklaşmak mümkündür. Ancak biz aşağıdaki tasnifi belâgat ilmi açısından daha uygun bulmaktayız:

A. Kur'ân'ın Üslûp Mubtekerâtı	C. Kur'ân'ın Beyân Mubtekerâtı
B. Kur'ân'ın Me'ânî Mubtekerâtı	D. Kur'ân'ın Bedî' Mubtekerâtı

Birbiriyle çok yakın bağlantısı olan bu tasnife bir filolog nazarıyla bakıldığında Me'ânî ilmindeki "mubtekerât" a kelimenin 'anlam genişlemesi' veya 'anlam daralması'; Beyân ilmindekilere de 'anlam değişmesi' denilebilir. Ancak "ibtikâr" kavramı tam olarak bunların hiç biri değildir. O, bütünüyle yeni bir anlam kazanımıdır. Zira yukarıdaki mânâ değişimleri mecâz, istiâre veya kinâye yoluyla yapılmıştır. Oysaki "ibtikâr" kendi başına orijinallik ifade eder. Şimdi, yaptığımız bu tasnifin detaylarına kısaca bakalım.

Bilindiği gibi belâgatin "ulyâ", "vustâ" ve "suflâ" olmak üzere üç derecesi vardır. Bu mertebelerin en başında Kur'ân-ı Kerim gelir ki, i'câz yönüyle ona hiç kimse yetişemez. İkincisi, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadisleridir ki, onlar da vahiy gibidir. Üçüncüsü ise şair ve edebiyatçıların sözleridir ki, onlar diğerlerine göre en düşük seviyede kalır. Kur'ân'ın belâgat i'câzı görülemez ancak kelâma akseden haliyle belki hissedebilir. Biz de şimdi mubtekerât bağlamında İbn Âşûr'un adesesine neler yansıdığını tespit etmeye çalışalım.

8. Kur'ân'ın Üslûp Mubtekerâtı

On dokuzuncu asırda ortaya çıkan üslûpbilim aslında belâgatin modern bir uygulamasıdır. Diğer bir ifadeyle üslûpbilim Câhiliyye dönemindeki hitâbet bilgisinin günümüze kadar gelen bir uzantısıdır. Beşere ait edebî üslûplar ya nazım ya da nesirdir. Kur'ân üslûbu ise ne nazım ne de nesirdir; onun kendine has ilâhî bir üslûbu vardır. Asırlardan beri Kur'ân'ı inceleyen âlimler, Kur'ân üslûbunun Câhiliyye şiiirinden farklı olduğunu tespit etmişler ve buna dikkat çekmişlerdir. Muâsır müfessirimiz İbn Âşûr ise bu tespitlere hitabeti de eklemiş ve şunları kaydetmiştir:

57/29) Hidayetin Nur'a, dalâletin karanlığa benzetilmesi Kur'ân'dan sonra meşhur olmuştur.

⁷⁷ Detaylı bilgi için bkz. "Kur'ân'da Allah-İnsan" çev. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 2009, s. 15 vd.

Birincisi, “taksîm ve tesvîr üslûbu” التَّقْسِيمُ وَالتَّسْوِيرُ (bölme ve bölümlenme üslûbu)dur. Kur’ân’ın sûre ve âyetlere bölünmesi daha önce hiç görülmemiş bir yöntemdir. Böyle bir metotla Kur’ân’ın daha rahat okunması ve daha kolay ezberlenmesi sağlanmıştır. Âlimler yazdıkları kitapları Kur’ân’ın bu metodundan esinlenerek bâb ve fasıllara bölmüşlerdir. Bu hakikati daha önceki bazı âlimler de zaten dillendirmişlerdir.⁷⁸

İkincisi, “kıssa üslûbu” الْأُسْلُوبُ الْقَصَصِيُّ (hikâyeli anlatım üslûbu)dur. Kıssalar, soyut kavramları somut hale getirip anlatımı kolaylaştıran ve zihinde kalmasına yardımcı olan dînî eğitimin en önemli malzemelerinden biridir. İnsanı eğitip cennete ehil hale getirmeyi amaçlayan Kur’ân, bu malzemeyi kendine özgü üslûplarla mucizevî bir şekilde kullanmıştır. İnsanları hakka davet etme yolunda öğüt vermek için kullanılan Kur’ân kıssalarını, İbn Âşûr dînî eğitim açısından incelemiş ve Kur’ân’ın üslûp mubtekerâtı olarak değerlendirmiştir.

Cennetteki nimetlerin ve cehennemdeki azabın tasvirinde kullanılan kıssa üslûbu ve diğer temsîlî hikâyeler Kur’ân’ın mubtekerâtındandır. Kur’ân’ın edebî tasvirleri Arapların ruhlarına işledi, onları derinden etkiledi. Zira bu tür kıssa üslûbu Arap edebiyatında nadiren kullanılmaktaydı ve unutulmaya yüz tutmuştu. Nitekim A’râf sûresinde anlatılan cennetliklerin ve cehennemliklerin hallerini duyan Araplar şaşırıp kalmışlar ve âdeta beyinlerinden vurulmuşa dönmüşlerdi.⁷⁹

Üçüncüsü, hikâye anlatımında “tasarruf üslûbu” التَّصَرُّفُ (kısmî değiştirme üslûbu)dur. Kur’ân kıssalarındaki i’câz, nakledilen sözlerde değil nakledeş keyfiyetindedir. Kur’ân, olay kahramanlarının kullandığı sözleri olduğu gibi aktarmaz; i’câz üslûbu neyi gerektiriyorsa o kalıba döküp tasarrufta bulunduktan sonra nakleder. Arapça dışındaki ifadelere de mucizevî bir lafız giydirip yeniden inşa eder. Anlattığı kıssadaki yabancı isimleri fesâhate uygun bir hale getirir. Mesela, Şaul ismini Tâlût’a; Târah (Hz. İbrâhîm’in babası) ismini de Âzer’e çevirmiştir. Kıssalarda geçen günlük ifadeleri aktarırken i’câz derecesine yükseltir.

Dördüncüsü, çoğu müfessirin gözden kaçırdığı Kur’ân’ın eşsiz üslûplarından birisi de şudur: Kur’ân’da iki veya daha fazla mânâya gelen bir lafz-ı müsterek (اللفظُ الْمُشْتَرَكُ) (sesteş sözcükler) kullanılmasıdır. Şayet sözün makamı dil açısından uygun olursa, bir lafzın hem hakîkî hem de mecâzî anlamıyla birlikte ortak kullanıldığına hükmedilir. Böylece lafız azaltılarak mânâ çoğaltılmış olur. Bu insanüstü i’câz, Kur’ân’ın harikulâde i’câzını ispat eden delillerden birisidir.⁸⁰ Kur’ân kendine özgü üslûbuyla Arapça kelimeler tuvaline hafifçe dokunduğunda iç içe birçok mânâ katmanları ortaya çıkarır. Kalbinin bam teliyle Kur’ân frekansını yakalayabilen insanlar Kur’ân’ı her okuyuşlarında yeni yeni mânâ katmanlarına şahit olurlar. Bu yüzden Kur’ân lafızlarını tek bir anlama indirgemek mânâ bereketinden mahrum kalmaya sebep olur.

⁷⁸ Bkz. Zemaşerî, Cârullah, *el-Keşşâf ‘an Hakâiki Gavâmidî’t-Tenzîl*, Dâru’l-Kutubi’l-‘Arabî, Beyrut, 1407/1987, I, 99; Râzî, Fahrüddîn, *Mefâtîhu’l-Gayb*, Dâru İhyâi Turâsî’l-‘Arabî, Beyrut, 1420/1999, II, 349; Beydâvî, Kâdi, *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*, Dâru İhyâi Turâsî’l-‘Arabî, Beyrut, 1418/1997, I, 57.

⁷⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, I, 120. (A’râf, 7/44; Hadîd, 57/13).

⁸⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, I, 98-99, 123.

Mesela “es-Seddu” (السد) kelimesi hem ‘dağ’ hem de ‘barikat’ anlamına gelir.⁸¹ Yine ‘nihâyet’ ve ‘encâm’ anlamına gelen “âkibet” (العاقبة) kelimesi hem dünyevî hem de uhrevî mânâ içerir.⁸² Sözelimi “zevâl” (الزوال) kelimesi hem ‘yokluk’ hem de ‘dönüşüm’ mânâsına gelir.⁸³ Örneğin “de” (ذ) emir kipi gerçek anlamıyla ‘bırak’, mecâzî anlamıyla ‘aldırma’ mânâsına gelir.⁸⁴ Durum müsait olduğunda, her iki anlam birden alınabilir.

İbn Âşûr, Kur’ân’ın i’câzına ayırdığı onuncu mukaddimesinde Kur’ân’ın bazı üslûplarını saymaya devam eder ve bunları mubtekerât olarak değerlendirir. Bu hususları birer cümleyle şöyle özetleyebiliriz: Kur’ân cümleleri ister ilmî isterse şer’î konulara ait olsun delâleti sınırlı değildir; her asra ve şahsa bakan birçok anlamı vardır. Kur’ân’da tekrar gibi görünen lafızlar bulunduğu yere göre farklı anlamlar arz eder. Diğer bir ifadeyle lafızları bir olan ibarelerin birçok anlam boyutu vardır. Kur’ân, temsîlî hikâyelerde şahıs, yer ve zaman belirtmez; detaylara inmeden vereceği mesaja odaklanır. Kur’ân’ın anlattığı târîhî kıssalar geçmişe ait olsa bile her dönemde meydana gelebilecek türden olaylardır. Kur’ân’ın anlatım tarzı tekdüze değil hareketlidir; bir tek üslûp kullanmaz, her bir sûrenin kendine ait farklı bir dili vardır. Kur’ân üslûbunda cezâlet ve rikkat vardır; üslûbu itici değildir, herkesi kucaklar mahiyettedir.⁸⁵

İbn Âşûr, Kur’ân üslûplarına dikkat çekmiş ve bunları mubtekerât olarak değerlendirmiştir. Bu üslûpların bazıları Arap edebiyatında kısmen kullanılmıştır. Ancak Kur’ân’ın tarzı tamamen farklı ve orijinaldir. Bu mükemmelliği gören Arap şairler, Kur’ân’ın fesâhat ve belâgatine secde etmişlerdir.

9. Kur’ân’ın Me’ânî Mubtekerâtı

İslâm öncesi Arap dilinde kelimeler hakîkî ve mecâzî anlamlarıyla şiir ve hitabette kullanılmaktaydı. Kur’ân bu kelimelerden bazılarını alıp onlara yeni bir elbise (lafız) giydirenken onlara kendi ruhandan üfledi. Kelimelerin delâletlerini ta’mîm, tahsis veya tağyir etti. Diğer bir tabirle Kur’ân’ın kullandığı kelimelerde anlam “genişlemesi” veya “daralması” yahut “değişmesi” oldu. Böylelikle Arapça’daki birçok kelime Kur’ân vesilesiyle yeni anlamlara kavuştu. Daha önce de zengin kelime dağarcığına sahip olan Arapça, Kur’ân’ın nüzûlü ile birlikte iyice zenginleşti ve Rab ile kul arasında doğru iletişimi sağlayabilecek bir hale geldi.⁸⁶ Anlamı genişleyen veya daralan kelime ve terkipleri bu bölümde, değişenleri ise az ileride Kur’ân’ın Beyân mubtekerâtı başlığı altında ele alacağız.

a) Emîn ve Kâfir [الأيمن – الكافر]

Câhiliye Arapları ‘güven’ anlamındaki “emân” [الأمن] kelimesini daha önce biliyorlardı. Bu yüzden

⁸¹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XVI, 31 (Kehf, 18/94, 95).

⁸² İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XXIII, 128 (A’râf, 7/83, 103; Yunus, 10/39, 73; Neml, 27/13; Saffât, 37,71).

⁸³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XXII, 328 (Fâtır, 35/41).

⁸⁴ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XXII, 58 (Ahzâb, 33/1, 4, 41, 48, 49).

⁸⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, I, 120, 121.

⁸⁶ Detaylı bilgi için bkz. Müftüoğlu, Ömer, *Bugünün Müslümanının Kur’ân’la İletişimi*, Otto Yayınları, İstanbul, 2016.

Hız. Muhammed'e (ş.a.v.) "Muhammed'ul-Emîn" demişlerdi.⁸⁷ Kur'ân bu kelimeyi alıp ona "tasdik" ve "hudû" elbisesini giydirdikten sonra İslâm'ın beş şartını tasdik eden, Allah'ın ve Peygamber'in buyruklarına boyun eğen insana "mü'min" (مؤمن) vasfını verdi. Aynı minvalde gelen ve 'bir şeyi örtmek' anlamındaki "küfü" [كفر] lafzına ise, "inkâr" ve "isyân" elbisesini giydirdikten sonra İslâm'ın şartlarını kabul etmeyen ve dîni emirlere başkaldıran insanı "kâfir" (كافر) olarak niteledi.⁸⁸

b) Câhiliyye [الجاهلية]

Kur'ân, kullandığı kelimeleri kavramlaştırırken bazı kelimelerin delaletini aslı mânâlarına bazılarını da mecâzî anlamlarına isnat etmiştir.⁸⁹ Fakat bu durum her iki anlamı da içermesine engel değildir.⁹⁰ Mesela "cehil" [جهيل] kelimesi daha önce "hilm" in zıddı "katılık" anlamında kullanılıyordu.⁹¹ Kur'ân bu kelimeyi alıp asıl mânâsına yakın olan bir hüviyete bürüdü. Kalbini imanla yumuşatmayan katı kalpli bilgisiz insana zem makamında "câhil"⁹² (جاهل) nitelemesi yaptı.⁹³ Husûsî anlamda müşrikleri, genel mânâda kaba davranışlı insanları ve İslâm'a karşı fobisi olan herkesi simgeleyen Câhiliyye lafzı, Kur'ân'ın özgünlüğünü gösteren kavramlardan biridir.⁹⁴ Diğer bir ifadeyle Câhiliyye lafzı, aslı anlamı itibarıyla tarihsel bir döneme, mecâzî mânâsıyla İslâm karşıtı her türlü zihniyete delaleti olan bir kavramdır. Zira o, bir düşünce biçimi ve bir yaşam şeklidir.

c) Mecid-i Harâm [المسجد الحرام]

Harâm, aslında kullanılması veya yapılması yasak olan bir şey demektir. "eş-Şehru'l-Harâm" dendiğinde o süre zarfında savaşın yasak olduğu anlamına gelir. Aynı şekilde "el-Beytu'l-Harâm" denilince içinde yasak olan şeylerin yapılmadığı, kötülükten sakınılan ev demektir.⁹⁵ Kâbe'nin "el-

⁸⁷ Kur'ân'ın nüzûlüyle birlikte Hz. Muhammed'e (ş.a.v.) peygamberlik görevi verilmezden önce halk arasında "Muhammed'ul-Emîn" lakabıyla tanındığı sıkça zikredilen bir rivayettir. Ancak O'nun şahsında mündemice olan bütün peygamberlik vasıflarının (emânet, sıdk, ismet, fetânet, tebliğ) değişik vesilelerle Mekke halkı tarafından dolaylı olarak ikrar edilmiş olması muhtemeldir. Kanaatimizce "güvenirlik" vasfının öne çıkması, diğerlerinin odak noktası olmasıdır.

⁸⁸ Hânî b. 'Ubeydullah, *Mubtekerâtu'l-Kur'ân*, s. 90.

⁸⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, I, 95; XXX, 228.

⁹⁰ Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, I, 99 (Secede fiili); I, 167 (Melik ismi); XVI, 131 (Refe'a fiili); XXVI, 69 (Helâk kelimesi); XXIX, 297 (Tahhera fiili); XXX, 428 (Radde fiili).

⁹¹ Fâdî b. Mahmûd er-Riyâhane, *et-Tatavvuru't-Dilâfî li'l-Lafzi'l-Kur'ânî 'inde İbn Âşûr fî Tefsîrihi et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Taybe Üniversitesi Dergisi, Medine, 2013, s. 154.

⁹² Asıl adı, Amr olan Ebû Cehil'in lakabı daha önce Ebu'l-Hakem idi. İslâmiyet'e olan aşırı düşmanlığı sebebiyle Hz. Peygamber tarafından Ebû Cehil şeklinde değiştirilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Kapar, Mehmet Ali, "Ebû Cehil" mad. *DİA*, İstanbul, 1994, X, 117.

⁹³ Bkz. Mâide, 5/50, Ahzâb, 33/33, Fetih, 48/26.

⁹⁴ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, IV, 136 (Âl-i İmrân, 3/154).

⁹⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XV, 12 (İsrâ, 17/1).

Beytü'l-Harâm" ve Mekke haremının de "harâm" sıfatları öteden beri Araplar arasında yaygındı. Fakat Kur'ân'ın kullandığı "el-Mescidu'l-Harâm" vasfı Câhiliyye döneminde hiç duyulmamıştı. Zîra onların secdesi olan bir namazları ve secdeye tahsis edilen bir mescitleri yoktu. Dolayısıyla bu niteleme Kur'ân'ın mubtekerâtındandır.⁹⁶

d) Mescid-i Aksâ [المسجد الأقصى]

Mescid-i Aksâ'nın asıl adı İbrânîce'de Beth hamikdaş (בית המקדש), Arapça'da Beytü'l-Makdis (بيت المقدس)dir. Kur'ân bu mescidi tavsif ederken "en uzak mescit" anlamında "el-Mescidu'l-Aksâ" (المسجد الأقصى) tabirini kullandığında Araplar bundan maksadın "Mescid-i İliya" (مَسْجِدُ إيلياء) olarak bildikleri mescid olduğunu anladılar. Zîra o günlerde Mescid-i Haram ile Mescid-i İliya dışında semavî dine has olan başka bir mescid yoktu. İlk defa Kur'ân'ın kullandığı "el-Aksâ" [الأقصى] nitelemesi de Kur'ân'ın mubtekerâtındandır.⁹⁷ Bu sıfatın hakîkî anlamı, Mescid-i Harâm'dan uzak olması, mecâzî anlamı ise onun gibi mukaddes olmasıdır.

e) Sûre [السورة]

Sûre kelimesindeki "vav" harfini aslî olarak ele alırsak (السُّورَةُ), yükselerek sıçramak ve yüksek makam mânâsına; mehmûz olarak düşünürsek (السُّورَةُ), şehri kuşatan duvar anlamına gelir.⁹⁸ Başı ve sonu değişmeyen Kur'ân parçasına (السُّورَةُ) "sûre" denmiştir. Bu isim ona has olup üç ve daha fazla âyeti kapsar. Kur'ân kavramı haline gelen bu isim müşrikler arasında bile yaygınlaştı. Gerek Câhiliyye döneminde gerekse İslâmî dönemde Araplar, ne Tevrat ne İncil ne de Zebûr pasajlarına "sûre" demiyorlardı. Bu kavramı ilk olarak Kur'ân kullanmıştır ve ona hastır.⁹⁹ Sûre kelimesine hem lûgat hem terim mânâsı hem de tehadfî âyetleriyle birlikte mahrûtî olarak baktığımızda şöyle diyebiliriz: En az üç âyetten oluşan Kur'ân sûrelerinin makamı yüksektir. Hiçbir beşer i'câz surlarına zıplayarak erişemez. Şayet insan Kur'ân'ın mûcizeliğini kabûl eder, Müslüman olur ve Kur'ân kalesine sığınırsa kendini koruma altına almış olur.

f) Âyet [الآية]

Bu kelime daha önce 'alâmet' ve 'şahıs' anlamında kullanılıyordu. Kur'ân bu anlama 'bir bütünü oluşturan parçaların her bir' mânâsını ekledi. Kur'ân vesilesiyle anlamı genişleyen ve ulvî bir kisve giyen "âyet" kelimesi de Kur'ân'ın mubtekerâtındandır.¹⁰⁰ Buraya kadar verdiğimiz örneklere art zamanlı aslî semantik bundan sonrakilere de art zamanlı mecâzî semantik demek mümkündür.

⁹⁶ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, II, 29 (Bakara, 2/144).

⁹⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XV, 14 (İsrâ, 17/1).

⁹⁸ İsfahânî, *el-Mufredât*, "s-v-r" mad. s. 254.

⁹⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, I, 84, 85.

¹⁰⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, I, 74. "Sûre" kelimesi de aynı şekildedir. Bkz. I, 84; XI, 314; XXI, 237.

g) Vâsî' [واسع]

Asıl anlamı 'genişlik' olan bu sıfat, mekân, durum ve fiile göre farklı mecâzî anlamlar kazanır.¹⁰¹ Lafzatullah'a isnat edildiğinde rızık bütün mahlûkâtı kapsayan ve rahmeti her şeyi kuşatan Allah'a ait özel bir isim olur.¹⁰² Her şeyi yaratan ve kuşatan Allah'a ait sıfatların taallukatı sonsuzdur. O'na ait ilmin, rahmetin ve cömertliğin bir sonu yoktur. O, kullarına nispetle Vâsî' sıfatını almaya daha layıktır. Zîra O'nun vüs'ati mutlakdır. Zâtı ile Vâsî' olan Allah sıfatlarıyla da Vâsî'dir. Kur'ân'da bu sıfattan sonra genellikle 'genişliğin' hangi açıdan olduğunu ifade eden bazı ibareler gelir.¹⁰³ Daha önce anlamı 'geniş' fakat kapsam alanı dar olan vâsî' sıfatını Kur'ân alıp Allah'a izafe etmiş ve o vasfa sınırsızlık anlamı kazandırmıştır. Anlamı daha da pekiştirmek için gelen bu sıfat, Kur'ân'ın mubtekerâtındandır. Zîra daha önce Câhiliyye kültüründeki Allah mefhumunun vâsî' sıfatı yoktu.¹⁰⁴

İbn Âşûr diğer Esmâ'ül-Hüsnâ'ya da sarâhaten mubtekerâtandır dememiştir. Ancak bu sıfata yaptığı yorumlar zaviyesinden diğer esmâya da baktığımızda onların da mubtekerâtan olduğu sonucuna varmak mümkündür. Zîra Kur'ân'ın getirdiği yenedünya görüşünde "Allah" kavramı bütün varlıkların merkezindedir. İzutsu'nun tabiriyle, "Kur'ân sisteminde hiçbir semantik alan yoktur ki doğrudan doğruya merkezi Allah fikriyle temas etmesin ve o fikirle yönetilmesin. Oysaki Câhiliye fikir yapısında "Allah" kavramı diğer tanrılarla beraberdi."¹⁰⁵ Kur'ân, şirki reddedip tüm insanlığı tevhide çağırırdı. Cenâb-ı Hakk'ı kullarına tanıtmaya amacıyla Esmâ-i Hüsnâ'yı kendine özgü bir tarzla zikretti. Hâsılı, câhiliye inancına muhalif olarak tüm varlığın Esmâ-i Hüsnâ'nın bir tecellisi olduğu akidesinden hareket ederek her bir sıfatın mubtekerâtan olduğunu söylemek mümkündür.

h) Mihrâb [المحراب]

Kur'ân'da beş yerde¹⁰⁶ geçen "mihrâb" kelimesi "harb" kelimesinden türemiş olup lügatte, aslan sığınağı, bir meclisin başköşesi, evin ön tarafı, en güzel yeri ve çardak gibi anlamlara gelir.¹⁰⁷ Aslında mihrâb, düşmana karşı şehri savunma amacıyla üzerine çıkılıp mızrak atılan bir surdu. Sonra, korunaklı saraya mihrâb dendi. Daha sonra bu kelime, ibadet etmek için inzivaya çekilen kimseye söylendi. Zîra orada nefis ve şeytanla âdeta savaşılar ve orası şeytana karşı bir kalkan gibi kullanılırdı.

¹⁰¹ İsfahânî, *el-Mufredât*, "v-s-'a" mad. s. 538.

¹⁰² Ezherî, *Tehzîbu'l-Luga*, "v-s-'a" mad. III, 61.

¹⁰³ Mesela "Kul" (her) harfi gelir. (En'âm, 6/80; A'râf, 7/89, 156; Tâha, 20/98; Mü'min, 40/7) Bazen Allah'ın "Alîm" sıfatını tanımlar. (Bakara, 2/115, 247, 261, 268; Âl-i İmrân, 3/73; Mâide, 5/54; Nûr, 24/32) Bazen de "Kürsî" (Bakara, 2/225) veya "mağfiret" kelimesiyle (Necm, 53/32) kullanılır.

¹⁰⁴ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, III, 284 (Âl-i İmrân, 3/73).

¹⁰⁵ İzutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, ss. 48, 49.

¹⁰⁶ Âl-i İmrân, 3/37, 39, Meryem, 19/11; Sebe, 34/13; Sâd, 38/21.

¹⁰⁷ Ezherî, *Tehzîbu'l-Luga*, "h-r-b" mad. V, 18; Cevherî, *es-Sihâh*, "h-r-b" mad. I, 128; İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-Luga*, "h-r-b" mad. II, 48; İsfahânî, *el-Mufredât*, "h-r-b" mad. s. 119; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, I, 305; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, "h-r-b" mad. II, 254.

Bu kelimeyi Araplar Yahudi ve Hıristiyan kültüründeki kurban mahalli anlamında kullanıyorlardı. Muhtemelen hicri ikinci yüzyıldan itibaren bugünkü anlamıyla, câmi ve mescit gibi ibâdethanelerde imamın namaz kıldırırken durduğu yarım kubbe şeklindeki yer için kullanılmaya başlanmıştır.¹⁰⁸ Bu kelime Kur’ân sayesinde dünyevîlikten sıyrılıp uhrevîleşmiş ve dînî bir kavram olmuştur.

Yukarıdaki örneklere ilâveten ayrıca şu kelime veya terkipleri de muhtemelen saymak mümkündür: İslâm [الإسلام], fâsık [فاسق], münâfık [منافق], müşrik [مشرِك], de‘b [الدَّابُّ],¹⁰⁹ zehaf [الزَّحَف],¹¹⁰ Rahmân [الرحمان],¹¹¹ Fâtır [الفاطر],¹¹² Tâğut [الطاغوت],¹¹³ kelâlâ [الكلاله],¹¹⁴ felek [الفلَك],¹¹⁵ zekât [الزَّكَاة],¹¹⁶ ğassâk [الغساق],¹¹⁷ sekalân [السَّكَلَان],¹¹⁸ siccîn [السَّجِين],¹¹⁹ tesnîm [تَسْنِيم],¹²⁰ ilhâm [الإلهام],¹²¹ ve hutame [الحطمة]¹²² gibi kelimelerin yanı sıra [وَيَايَ فُلُوهُونَ] (Yalnızca benden korkun)¹²³ ve [كَذَلِكَ يُوحَىٰ إِلَيْكَ] (Allah, sana işte böyle vahyeder).¹²⁴

¹⁰⁸ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, III, 237; XXII, 160.

¹⁰⁹ Kur’ân-ı Kerim’de üç yerde geçen (Âl-i İmrân, 3/11; Enfâl, 8/52, 54) ve devamlı Firavun ailesi için kullanılan “de‘b” kelimesi aslında bir işte azimli olmak ve sıkı çalışmak demektir. Âdet ve geleneğe bir süre “de‘b” denildikten sonra bu kelime ‘durum’ anlamında kullanılmaya başlandı. Son olarak bir kişi veya topluluğun ‘seciye’ ve ‘karakteri’ anlamıyla Kur’ân’a aksetmiştir. Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, III, 178.

¹¹⁰ Kur’ân-ı Kerim’de sadece bir yerde (Enfâl, 8/15) geçen “zehaf” kelimesi aslında ‘bir bebeğin emeklemeden önce karnı üstünde sürünerek hareket etmesi’ demektir. Sonra, savaş esnasında askerın düşmana doğru sürünerek sinsice yaklaşmasına “zehaf” denildi. Daha sonra, düşmanı ansızın basıp gafil avlayan büyük orduya “zehaf” veya “zuhûf” denilmeye başlandı. Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, IX, 286, 287; Zemaşerî, *el-Keşşâf*, II, 206.

¹¹¹ Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, I, 172 (Fâtıha, 1/3).

¹¹² Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, III, 184 (İnfitâr, 82/1).

¹¹³ Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, III, 28 (Bakara, 2/256).

¹¹⁴ Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, IV, 264 (Nisa, 4/12).

¹¹⁵ Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XVII, 61 (Enbiya, 21/33).

¹¹⁶ Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XVIII, 12 (Mu‘minûn, 23/4).

¹¹⁷ Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XXIII, 286 (Sâd, 38/57).

¹¹⁸ Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XXVII, 257 (Rahmân, 55/31).

¹¹⁹ Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XXX, 195 (Mutaffifin, 83/8).

¹²⁰ Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XXX, 208 (Mutaffifin, 83/27).

¹²¹ Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XXX, 369-370 (Şems, 91/8).

¹²² Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XXX, 540 (Hümeze, 104/4).

¹²³ Buradaki “vâv” harfi bu cümleyi önceki cümleye atfeder. Burada ihtisâs ifade etsin diye mef’ûl takdîm etmiştir. Böyle bir “kasr” yöntemi daha önce hiç kullanılmamıştır. Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, I, 454. Ayrıca bkz. Bakara, 2/40 (“Vâv” atıf edati ile); Bakara, 2/41 (“İttikâ” fiili ile diğerine benzer bir kullanım); Nahl, 16/51 (“Fe” atıf edati ile); Ankebût, 29/56 (“Abede fiili ile diğerine benzer bir kullanım).

¹²⁴ “Kezâlike” ile başlayan bu ayet ibtidâî cümledir. Muşârun ileyh (gösterilen)in önemine binaen ism-i işaret takdîm etmiştir. Daha önce Arap dilinde böyle bir kullanım hiç görülmemiştir. Bakara 143’teki “Kezâlike” de aynı şekildedir. Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XXV, 27 (Şûra, 42/3).

10. Kur'ân'ın Beyân Mubtekerâtı

10.1. Teşbih ve Temsiller

İbn Âşûr, Arap edebiyatında bazı hâdiseleri simgeleyen bir takım irsâl-i meseller (özdeyişler) olduğunu fakat zamanla bu olayların unutulduğunu ve hangi münasebetle söylendiği bilinmez bir hale geldiğini, dolayısıyla halkın meselden ne kastedildiğini tam olarak anlamadığını ifade ettikten sonra Kur'ân'daki mesellerin ise daha net ve anlaşılır olmakla birlikte terkip şeklinin daha mükemmel ve kusursuz olduğunu belirtmiş ve buna dair bazı ayetlere¹²⁵ işaret etmiş ama hangi yönden ve nasıl mubtekerât olduğunu izah etmemiştir.¹²⁶ Örnek olarak verdiği teşbih ve temsiller (atasözüne benzeyen örnekler)den bazıları şunlardır:

a) Dilini Sarkıtıp Soluyan Köpek [كَمَلِ الْكَلْبِ]

وَلِكَيْهَ أَخَذَ إِلَى الْأَرْضِ وَاتَّبَعَ هَوَاهُ فَصَنَعَهُ كَمَلِ الْكَلْبِ إِنْ تَحْمِلُ عَلَيْهِ يَلْهَثُ أَوْ تَتْرُكُهُ يَلْهَثُ ذَلِكَ مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا فَفُصِّصَ الْقِصَصَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ
“Fakat o, dünyaya saplandı ve hevesinin peşine düştü. Onun durumu tıpkı köpeğin durumuna benzer: Üstüne varsan da dilini çıkarıp solur, bıraksan da dilini sarkıtıp solur. İşte bu, âyetlerimizi yalanlayan toplumun durumudur. Şimdi onlara bu olayları anlat ki düşünsünler.”¹²⁷

Bu âyet-i kerîme, edindiği bilginin tersine hareket edip şeytanın avı olan kötü bir kimsenin halini güzel bir meselle anlatmaktadır. İbn Âşûr, bu meseli mubtekerâttan saymış ve şöyle izah etmiştir: “Köpek,¹²⁸ uzun sivri dişleri ve tırnakları olan, geceleyin az gündüz çok uyuyan dört ayaklı bir hayvandır. “Lehs” (لَهْسٌ) nefes darlığı sebebiyle dili sarkıtıp hızlı solumaktır. Köpek çok yorulduğunda veya sıcaktan bunalıp susadığında dilini sarkıtır. Böyle olmasa bile yine sarkıtmaya devam eder çünkü solunum yolu dardır ve devamlı nefes darlığı çeker. İِنْ تَحْمِلُ عَلَيْهِ yani, ‘üzerine yürüyüp onu kovalarsan’ demektir. Bazı müfessirler¹²⁹ ve İsfahânî¹³⁰ filin bu mânâsını gözden kaçırmış. Nitekim burada teşbih-

¹²⁵ Ra’d, 13/14; İbrâhîm, 14/18; Hac, 22/31; Nûr, 24/39.

¹²⁶ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, I, 122.

¹²⁷ A’râf, 7/176.

¹²⁸ Köpek, hayvanlar içinde en habis, kadri en düşük, en hasis nefse sahip bir hayvandır. Himmeti batnını aşmaz. Kuvvetli bir hırsa sahiptir. En aşağı şeylere de razı olur. Mesela kokuşmuş cife, ona taze etten daha hoş, pislik helvadan daha tatlı gelir. Bir leş balsa yüz köpeğe yeteceği halde kimseyle paylaşmaz, yaklaşıp hırlar. İşte, böyle hasis bir hayvanın en nahoş bir hali dilini sarkıtıp solumasıdır. İlahî âyetlere muhatap olduğu halde, şeytanın peşinden gidenler de böyle bir köpeğe benzetilmiştir. Bkz. Şâdi Eren, *Kur’ân’da Teşbih ve Temsiller*, ss. 48, 49. Torununa bile yetecek kadar dünya malına sahip olduğu halde malını kimseyle paylaşmayı hâlâ dünya peşinde koşanların ruh halleri bu kadar veciz bir şekilde daha önce ifade edil(e)mediği için bu temsilin mubtekerâttan olduğunu söylemek mümkündür.

¹²⁹ Bu ibareyi Zemahşerî, Râzî ve Âlûsî ‘sıkıştırıp saldırmak’ (*el-Keşşâf*, II, 178; *Mefâtih*, XV, 405; *Rûhu’l-Me’ânî*, V, 107); İbn ‘Atıyye, ‘kovmak’ (*el-Muharrer*, II, 478); Beydâvî, ‘azarlayarak kovmak’ (*Envâr*, III, 42); Ebussuûd ise ‘yorgunluk’ (*İrşâd*, III, 293) şeklinde izah etmiştir.

¹³⁰ Râgîb el-İsfahânî, ne “h-m-l” ne de “l-h-s” maddesinde böyle bir açıklama yapmamış. Ancak Semîn el-Halebî, ‘Bir savaştının hasmını kovalaması gibi onu kovalar’ şeklinde izah etmiştir. (Bkz. *Umdetu’l-Huffâz*, Dâru’l-Kutubî’l-İlmiyye, Beyrut, 1996, “h-m-l” mad. I, 454) İbn Âşûr kaynak belirtmemiş ama sanki bu fikri el-Halebî’den almış gibi görünüyor.

i temsîlî vardır.¹³¹ Zira köpeğe benzeme yönü birden fazladır ve iç içe girmiştir.

Kanaatimize göre bu âyet soyut bir kavramı (hidâyetten ayrılma durumu) hayatın içinden somut bir meselle (dilini sarkıtıp soluyan köpek) mükemmel bir şekilde anlattığı için İbn Âşûr tarafından mubtekerâtan sayılmıştır. Ayrıca bu âyette şahsın kendisi değil sıfatı tasvîr edilmiş ve her devirdeki insanlara toplu bir mesaj gönderilmiştir.

b) Örümcek Yuvası [كَمَثَلِ الْعُنْكَبُوتِ]

“Allah'tan başka dostlar edinilenlerin durumu, kendine ev edinen örümcek örneğine benzer; hâlbuki yuvaların en çürüğü şüphesiz örümcek yuvasıdır. Keşke bilselerdi.”¹³²

Bu âyette insanların Allah'tan başka dayandıkları, bel bağlayıp güvendikleri şeyler gevşeklik ve zayıflık açısından örümcek yuvasına benzetilmiştir. Dost edinilen şeyler müşebbeh (benzeyen), örümcek yuvası müşebbeh bih (kendisine benzetilen), zayıflık vech-i şebeh (benzetme yönü), “ke” harfi de teşbih (benzetme) edatıdır. Örümcek ağı, gevşeklikte meseldir. İçine gireni ne örter, ne de korur. Bilakis ona zarar verir.¹³³ Allah'tan başka edinilen dostlar da hiçbir şeye yaramadıkları halde bazı insanlar onlardan medet umarlar. Böylesine hakir şeylerin en zayıf eve, örümcek yuvasına benzetilmesi Kur'ân'ın mubtekerâtındandır.¹³⁴ Nitekim müşrikler bu meselin inceliğini anlamayıp dalga geçmişlerdi. Bilahare Allahu Teâlâ Sevr mağarasında Hz. Peygamber'i (s.a.v.) ve Hz. Ebû Bekir'i bir örümcek ağıyla korumuştur. Böylece onlara bir nevi ta'riz (iğneleme) yapılmıştır.

c) Aslandan Kaçan Yaban Eşekleri [كَلَّمَاهُمْ حُمُرًا]

“Buna rağmen onlara ne oluyor ki, âdeti aslandan ürkip kaçan yaban eşekleri gibi öğütten yüz çeviriyorlar?”¹³⁵

Bu âyet-i kerimde bazı insanların kendilerine faydalı olan şeyleri bırakıp da zararlı olanlara koşarcasına gitmelerindeki garabeti anlatmak için bir temsil yapılmış, “sanki onlar yaban eşiği gibiler” denilmiştir. Bununla yetinilmeyip kaçışa ne kadar yatkın ve istekli olduklarını göstermek için “erkek” sıfatı eklenmiş ve ardından gelen “aslandan kaçan” nitelemesiyle anlam iyice pekiştirilmiştir. Böylece iman etmekten kaçınma gibi soyut bir mefhum, aslandan kaçan ürkek eşek temsiliyle somut olarak

¹³¹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, IX, 178, 179.

¹³² Ankebût, 29/41.

¹³³ “Kur'ân'da Teşbih ve Temsiller” konusunu çalışan Şâdi Eren, “Ankebût” kelimesiyle ilgili olarak şunları söyler: “Dişi örümcek” anlamına gelen Ankebût'un erkeğine “ankeb” denir. Çiftleşmeden sonra eşini öldüren dişi örümceğin evi en yakın dostuna bile felaket yeri olduğu gibi, oraya giren sinekler ve böcekler için de ölüm ağıdır. Bkz. Eren, Şâdi, *Kur'ân'da Teşbih ve Temsiller*, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 87. Benzer ifadeler için bkz. Necmettin Şahinler, *Kur'ân'da Sembolik Anlatımlar*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2013, s. 163.

¹³⁴ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XX, 252.

¹³⁵ Müddessir, 74/49-51.

anlatılmıştır.¹³⁶ Kur’ân-ı Kerim’in “o kâfirler davete icâbet etmekten şiddetle ürküyorlar” demeyip böyle bir üslupla anlatması, daha etkili ve daha kalıcı bir anlatım özelliğidir.¹³⁷

Ayet-i Kerîme’de geçen “kasvera” [القَسْوَرَة] kelimesi hakkında lügatçi¹³⁸ ve müfessirler¹³⁹ genellikle ‘avcı’ veya ‘aslan’ olabileceğini söylemişler. İbn Abbas, aslana Habeşçe’de “kasvera” denildiğini söylemesine karşın İkrime, buna itiraz edip “anbese” demiştir. Zemaşşerî bu kelimeyi “oklu avcı alayı”¹⁴⁰ (vurucu tim) olarak açıklamış İbn Âşûr ise “aslan” anlamını tercih etmiş ve daha önceki ihtilafların lafzî olduğunu ifade etmiştir.¹⁴¹

Bu temsilin muhterâttan sayılma sebebi şu olabilir: Bu âyette benzetilen şey, aslandan kaçıştır. Temsildeki aslan, “râmî”ye (ok atıcısına) bedeldir ki Araplar daha önce böyle bir kullanım görmemişlerdir. İbn Âşûr’un bu temsile birçok açıdan bakmış olması onu, Kur’ân teşbihindeki ibtikâr noktasını yakalamaya sevk etmiştir.¹⁴²

d) Deyimleşen Kur’ân Meselleri

İbn Âşûr, Câhiliyye Arap atasözleri ve deyimlerine de çok iyi vakıf olduğu için Kur’ân’daki mesellerin ibtikâr yönleri hakkında fikir edinmiş ve bazı tespitlerde bulunmuştur.¹⁴³ Bunlar arasında هَلْ لَنَا مِنْ شَيْءٍ “Sana düşen (yapman gereken) bir şey” لَيْسَ لَكَ مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ¹⁴⁴; “Bize düşen bir şey var mı?” الْأَمْرُ مِنْ شَيْءٍ “Allah’tan sana gelecek herhangi bir şeyi önlemeye gücüm yetmez.”¹⁴⁵; وَمَا أَمْلِكُ لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ¹⁴⁶; “Bu, onun söylediği (bos) bir laftır.”¹⁴⁷; فَالْتَلَّ بِهٖ خَيْرًا¹⁴⁸ “Bunu bir bilene sor.”¹⁴⁸ قَالَيْنِ نَذْهَبُونَ

¹³⁶ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XXIX, 329.

¹³⁷ Seyyid Kutub, *et-Tasvîru’l-Fennî*, Dâru’s-Şurûk, Kahire, 2010, ss. 242-243.

¹³⁸ Ferâhidî, *Kitâbu’l-Ayn*, “k-s-r” mad. V, 74, 75; Ezerî, *Tehzîbu’l-Luga*, “k-s-r” mad. VIII, 305; Cevherî, *es-Sihâh*, “k-s-r” mad. II, 791; İsfahânî, *el-Mufredât*, “k-s-r” mad. s. 404; İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, “k-s-r” mad. V, 356; Zebîdî, *Tacû’l-Arûs*, “k-s-r” mad. XIII, 411.

¹³⁹ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru’l-Vecîz fî Tefsîri Kitâbi’l-Azîz*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, 2001, V, 399; Râzî, *Mefâtîh*, XXX, 716; Beydâvî, *Envâr*, V, 263; Ebussuûd, *İrşâdü’l-Aklî’s-Selîm ilâ Mezâye’l-Kitâbi’l-Kerîm*, Dâru İhyâi Turâsî’l-Arabî, Beyrut, ty., IX, 63; Âlûsî, Şihâbuddîn, *Rûhu’l-Me’ânî*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, 1415/1994, XV, 148.

¹⁴⁰ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, IV, 656.

¹⁴¹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XXIX, 330.

¹⁴² Hânî b. ‘Ubeydullah, *Mubtekerâtu’l-Kur’ân*, s. 106.

¹⁴³ Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, I, 121; IV, 83, 84; XVIII, 123; XIX, 61; XXX, 164, 165.

¹⁴⁴ Âl-i İmrân, 3/154.

¹⁴⁵ Âl-i İmrân, 3/128.

¹⁴⁶ İbrâhîm, 60/4.

¹⁴⁷ Mu’minûn, 23/100.

¹⁴⁸ Furkân, 25/59.

halde, siz nereye kaçıp gidiyorsunuz?”¹⁴⁹ gibi âyetler vardır. Kur’ân’daki bu tür meseller Arap deyimlerine göre kelime açısından daha fasih ve mânâ bakımından daha belîğdir.

10.2. Mecâz (Yan Anlam)

Kur’ân’da temel anlamı dışında mecâz olarak kullanılan kelime ve terkipler büyük bir yekûn teşkil eder. Bir nevi anlam değişmesi olan bu tür kullanımlar üzerinde İbn Âşûr da çok durmuştur. Biz bu bölümde mubtekerât bağlamında mecâza bir örnek vermekle yetineceğiz.

İbn Âşûr, وَجَنَّتِ الْأَعْيُنُ “Sarmaş dolaş bağ ve bahçeler”¹⁵⁰ âyet pasajını tefsir ederken şöyle der: “Elfâfe” kelimesi tekili olmayan çoğul bir isimdir. İç içe girmiş gür ağacı olan her bahçeye “elfâf” denir. Aslında bu vasıf ağaçlara aittir. Buna rağmen bağ ve bahçeler “elfâf” (sarmaş dolaş) olarak vasıflandırılmış ve mecâz-i akli yapılmıştır. Zira bahçe, ağaçları bir araya getirmedikçe onlar birbirine sarılmazlar. Bu mecâz Kur’ân’ın mubtekerâtından olabilir. Çünkü böyle bir betimlemeyi daha önce Arap edebiyatında hiç görmedim.”¹⁵¹

Hakîkî mânâsıyla birlikte mecâz olarak da kullanılan kelimelerden ‘yol’ ve ‘muâhaze’ anlamındaki “Sebîl”¹⁵² [السبيل] kelimesi; ‘azık veren’ ve ‘koruyan’ anlamındaki “Mukîl” [المقيت] kelimesi;¹⁵³ ‘büyük olmak’ ve ‘ağır gelmek’ anlamındaki “Kebura” [كبر] fiili¹⁵⁴ de Kur’ân’ın mubtekerâtındandır.

10.3. İstiâre (Eğretileme)

İstiâre (eğretileme),¹⁵⁵ alâkası teşbih olan mecâzdır. Bir lafzın gerçek anlamını değiştiren etkenlerden birisi de herhangi bir benzerlikten dolayı mecâzî anlama eğretileme yapmaktır. Soyut mânâları somut ifadelerle daha iyi ifade edebilmek için deyim aktarması yapmak bir nevî mecâzdır. İbn Âşûr’un Kur’ân’ın mubtekerâtı olarak değerlendirdiği istiârelerden bazıları şunlardır:

a) Yükleri Bırakmak [أَوْزَارَهَا]

فَإِذَا لَقِيتُمْ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ حَتَّىٰ إِذَا أَتَخْتَنُمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَتَانَ قَلْبًا مَّا بَعْدُ وَإِنَّمَا فِدَاءٌ حَتَّىٰ تَضَعَ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا ذَلِكَ (savaşta) karşılığınca boyunlarına vurun! Onları iyice bozguna uğrattınca, sınıksız bağlayın. Sonra da ya karşılıksız bağışlayın; ya da savaş ağırlıklarını bırakıncaya kadar fidye alın.”¹⁵⁶

Âyette geçen “Evzâr” [الأوزار] kelimesi aslında ‘yükler’ demektir. Savaşın sona ermesi “yüklerin

¹⁴⁹ Tekvîr, 81/27.

¹⁵⁰ Nebe, 78/16

¹⁵¹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XXX, 27, 28.

¹⁵² Nisa, 4/44; Mâide, 5/12, 60; Tevbe, 9/91, 93; Ra’d, 33/13; Nahl, 16/9; Ankebût, 29/29; Şûra, 42/42.

¹⁵³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, V, 144 (Nisa, 4/85).

¹⁵⁴ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, V, 23 (En’âm, 6/35; Yunus, 10/71; Şûra, 42/13).

¹⁵⁵ Karataş, Turan, *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, Sütun Yayınları, İstanbul, 2014, s. 293.

¹⁵⁶ Muhammed, 47/4.

yere bırakılması” ifadesiyle temsil edilmiştir. Savaşın bitme durumu hamalın veya yolcunun yükünü bırakmasına benzetilmiştir. Bu mesel ibtikârdır; zîra böyle bir istiare daha önce yapılmamıştır.¹⁵⁷ Bazı müfessirlerin¹⁵⁸ ‘silah’ ve ‘suç’ olarak izah ettikleri “Evzâr” kelimesi için “vada’a” [وَصَّحَّ] fiilinin kullanılmasında bize göre şöyle bir nükte de olabilir: Bilindiği gibi bu fiil, aynı zamanda yük anlamına ilişkin olarak doğum yapan kadın için de kullanılır.¹⁵⁹ Kadın dokuz ay boyunca taşıdığı yükü bırakmakla (doğumla) bir hayatın başlamasına vesile olurken diğer tarafta, bir muharip savaş boyunca taşıdığı yükü (silahı) bırakmakla ardında birçok ölünün kalmasına (hayatın sönmesine) sebep olur.

b) Allah’ın Boyası [صبغة الله]

صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً وَنَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ “Allah’ın boyası... Allah(in boyasın)dan daha güzel boyası olan kimdir? Biz (yalnızca) O’na kulluk edenleriz.”¹⁶⁰

Temel mânâsı itibariyle, “Allah’ın boyası” anlamına gelen “sıbgatullah” terkibi üzerinde âlimler ihtilaf etmişler. Kimileri, bu terkibi Hz. İbrâhîm’in (a.s.) dinine veya Hıristiyanların vaftiz olayına atfederek burada bir müşâkele¹⁶³ olduğunu söylemiş,¹⁶⁴ kimi dilci¹⁶¹ ve müfessirler¹⁶² ise daha farklı bir yorum yapmışlardır. İbn Âşûr ise bu terkibi şöyle anlamıştır: Aralarında gizli bir benzerlik sebebiyle

¹⁵⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XVI, 82.

¹⁵⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 317; İbn ‘Atıyye, *el-Muharrer*, V, 111; Beydâvî, *Envâr*, V, 120, Ebussuûd, *İrşâd*, VIII, 92; Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî*, XIII, 198.

¹⁵⁹ Bkz. Ezherî, *Tehzîbu’l-Luga*, III, 49; XV, 46; İbn Sîde, *el-Muhassas*, I, 46; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, XV, 461; Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs*, XX, 337; Ahmed Muhtar, *Mu’cemu’l Mu’âsir*, III, 1816, 1911, 2455.

¹⁶⁰ Bakara, 2/138.

¹⁶³ Müşâkele: Aynı lafzî önce bir anlamda, daha sonra başka bir anlamda kullanılmaktır. Müşâkalemin anlamı için bkz. Meydânî, *el-Belâga*, II, 438; Tabâne, *el-Belâga*, s. 312; Matlûb, *Mu’cemu’l Mustalahât*, s. 623; Akkâvî, *el-Mufassal*, s. 649; Mevlî, *Edebiyat Lügati*, s. 111; Akdemir, *Hikmet, Belâgat Terimleri Ansiklopedisi*, Nil Yayınları, İzmir, 1999, s. 304; Uysal, *Belâgat Lügati*, s. 160; Coşkun, Menderes, *Edebî Sanatlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012, s. 260; Eren-Uzunoglu, *Belâgat Terimleri*, ss. 191, 192; Bulut, *Belâgat Terimleri*, s. 345; Külekçi, Numan, *Edebî Sanatlar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2011, s. 114.

¹⁶⁴ İbn Âşûr: Bu ifade hem Yahudilere hem de Hıristiyanlara verilen bir cevaptır. Boyalı suya bandırmak Yahudilerde neşet etmiş ve Hıristiyanlarda sünnet haline gelmiştir. Hıristiyanların sarımtırak vaftiz suyunun temizleyici sanmalarına karşın asıl temizliğin Allah’a iman ve ibadet ile olacağı söylenmiştir. Boya imandan istîâredir. Müşâkele kastıyla arasında gizli bir benzerlik kurulmuştur. Bkz. *et-Tahrîr*, I, 744. Sâbûnî ile Zuhaylî ona yakın görüş beyan etmişlerdir. (Bkz. Sâbûnî, Muhammed Ali, *Safvetu’t-Tefâsîr*, Dâru’s-Sâbûnî, Kâhire, 1997, I, 87; Zuhaylî, Vehbe, *et-Tefsîru’l-Munîr*, Dâru’l-Fikri’l-Mu’âsir, Dimeşk, 1418/1997, I, 328)

¹⁶¹ Ezherî, “fitrat, Allah’ın dini, Allah’ın emri” (Bkz. *Tehzîbu’l-Luga*, “h-t” mad. VI, 101; “g-s” mad. VIII, 64); Cevherî, “Allah’ın emri”; İbn Fâris, “Allah’ın insanda yarattığı hilkat”; İbn Manzûr, “Allah’ın dini, şeriatı, hilkati” (Bkz. *Lisânu’l-‘Arab*, “s-b-g” mad. IV, 507); Kefevî, “İnsanın hilyesi” (Bkz. *el-Külliyat*, “sad” mad. I, 566); Zebîdî, “Allah’ın insanın mahiyetine derç ettiği fitrat” (Bkz. *Tâcu’l-Arûs*, XXII, “s-b-g” mad. 516) şeklinde izah etmiştir.

¹⁶² Zemahşerî, “Allah’ın insanları imanla temizlemesi” (Bkz. *Keşşâf*, I, 196); Râzî, “Allah’ın insan mahiyetine koyduğu fitrat” (Bkz. *Mefâtih*, IV, 74); Beydâvî, “Allah’ın insanları yaratmış olduğu fitrat, insanın süsü, ilâhî hidayet, iman” (Bkz. *Envâr*, I, 109); Ebussuûd ve Âlûsî Zemahşerî’ye katılmışlar (Bkz. *İrşâd*, I, 168; *Rûhu’l-Me’ânî*, I, 395).

“sıbğa” kelimesinin “iman” için söylenmesi istiâredir. Bu benzerliğin müşâkele kasdıyla yapılmış olması benzetmeyi daha da güzelleştirmiştir. Müşâkele bedî’ sanatlardandır ancak onun kaynağı da istiâredir. Bu ayetteki nükte maalesef çoğu belâgat âliminin gözünden kaçmıştır.”¹⁶⁵

c) Af Yolunu Tut [خذ العفو]

خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ “Sen af yolunu tut, iyiliği emret ve cahillerden yüz çevir.”¹⁶⁶

“Ehaze” (أخذ) fiilinin gerçek anlamı bir şeyden faydalanmak veya ona zarar vermek için ele alıp tutmaktır. Mesela düşmanı yakasından tuttum, esir aldım denilir. Burada mecâz olarak kullanılmış ve affa sarılma vasfı istiâre yapılmıştır. “Affi tut” ibaresinin anlamı, ona iyi davran ve hoşgörülü ol demektir. Bu fiilin örfe (iyiliğe) istiâre yapılması zannedirim Kur’ân’ın muhterâatındandır.”¹⁶⁷

Ayrıca bu fiil, خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ “Size verdiklerimizi kuvvetlice tutun”; خُذِ الْكِتَابَ “Var gücünle Kitab’a sarıl”; خُذُوا زِينَتَكُمْ “Güzel elbiselerinizi giyin”¹⁶⁸ gibi terkiplerle istiâre olarak kullanılmıştır.

d) Delip Geçen Yıldız [النَّجْمُ الثَّاقِبُ]

“Sakb” kelimesi, aslında bitişik bir şeyi delmek demektir. Bu âyette gece karanlığı esnasında ışığın ortaya çıkmasına istiâre yapılmıştır. Buradaki yıldız, çivi veya ona benzer delici bir âlete benzetilmiştir. Levha veya elbiseye benzer bir cismi delen çivinin gözükmeye gibi karanlık katmanlarını delip yeryüzüne ulaşan yıldız parıltıları da görünür. Gece karanlığında yıldız ışınlarının ortaya çıkması için “Sakb” (delme) kelimesinin istiâre yapılması zannedirim Kur’ân’ın muhterâatındandır. Zira Kur’ân öncesindeki Arap edebiyatında görebildiğim kadarıyla böyle bir kullanım yoktur.”¹⁶⁹

“Ayrıca bir hastalığa karşı dağlama sonucunda günlerce kalan etkiye verilen isim olmasına istiâre yapılan “husûmen” [حسوما] (kesintisiz) kelimesi ve ‘faydalanmak’ fiilinden istiâre olan “ekele” [أكل] (yemek) fiili¹⁷⁰ de Kur’ân’ın muhterâatındandır.”¹⁷¹

10.4. Kinâye

Bir açıdan hakikat diğer açıdan mecâz olan kinâye, bir lafzın anlam değiştirmesine sebep olan sanatlardan birisidir. İbn Âşûr’un muhterâatı olarak tespit ettiği kinâyeli tabirlerden bazıları şunlardır:

¹⁶⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, I, 744 (Bakara, 2/138).

¹⁶⁶ A’râf, 7/199.

¹⁶⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, IX, 226 (A’râf, 7/199).

¹⁶⁸ Bakara, 2/63, 93; Nisa, 4/71; A’râf, 7/171, 199; Meryem, 19/12.

¹⁶⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XXX, 259 (Tarık, 86/3). Ayrıca “şihâb sâkib” için bkz. Saffât, 37/10.

¹⁷⁰ Âl-i İmrân, 3/49; Yusuf, 12/47; Nahl, 18/5; Mu’minûn, 23/19, 21; Fâtır, 35/12; Mü’min, 40/79.

¹⁷¹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XXIX, 117 (Hâkka, 69/7); XXX, 334 (Fecr, 89/19).

a) Şah Damarını Kesmek [تَمَّ لَقَطْعَانَا مِنْهُ الْوَتِينَ]

Bu ayette geçen “vetîn” (الوتين) kelimesiyle ilgili olarak İbn Âşûr şöyle der: “Vetîn” karaciğere temiz kan veren damardır. Şah damarı kesilen bir canlı hemen ölür. Kurbanlık hayvan boğazlanırken bu damar kesilir. Allah hakkında yalan uyduranın cezası, şahdamarı kesilme suretiyle boğazlanan kurbanlığa benzetilmiştir. Bu tabirin hem hakiki hem de mecâzî yönü vardır. Kur’ân öncesi Arap edebiyatında bir adamın şahdamarını kesme tabiriyle onun helâk edilmesine kinaye yapıldığını görmedim. Dolayısıyla bu kinayeli tabir Kur’ân’ın mubtekerâtındandır.”¹⁷²

b) Nefsinden Murad Almak [وَرَوْنَتْهُ ... عَنْ نَفْسِهِ]

“Evinde bulunduğu kadın, onun nefsinden murat almak istedi.”¹⁷³

“Mürâvede, gelip durmak anlamındaki “râde” fiilinden türemiştir. Bir şeyi yapmak için çabalayan bir kimsenin durumu, bıraktığı şeye bir daha dönen, biteviye gidip gelen bir kimsenin haline benzetilmiştir. Dolayısıyla “râvede” yeltenmek, teşebbüs etmek ve uğraşmak demektir. “An” harf-i ceri haddi aşma (mücâveze) anlamı verir. Yani edep sınırını aşıp birine cinsel ilişki teklif etmek, baştan çıkarıp kandırmak demektir. Bu âyetteki “nefis” kelimesi “cimâ”dan kinâyedir. Nefsin teslim edilmesi, namusun bozulması anlamına gelir. Görünen o ki, bu kinâyeli terkip Kur’ân’ın mubtekerâtındandır.”¹⁷⁴ Bu eylem için daha önce böyle bir kinâyeye yapıldığı duyulmamıştır.

c) Parmak Isırmak [فَرُّوْا أَيْدِيَهُمْ فِي أَفْوَاهِهِمْ]

“Kâfirler “ellerini ağızlarına götürüp”¹⁷⁵ öfkelerinden parmaklarını ısırıyorlar. Bu pasajdaki bütün zamirler Hz. Nûh’un (a.s.) kavmine dönen birer atıftır. Câhiliyye Arap edebiyatında böyle bir terkipi göremedim. Ola ki Kur’ân mubtekerâtındandır” diyen İbn Âşûr,¹⁷⁶ bu ifadeyi neden mubtekerâtın saydığını açıklamamıştır. Kanaatimize göre bu ibarenin mubteker olma sebebi, zamirler değil beden dilini anlatan kinâyeli bir tasvir olmasıdır. Zîrâ bu âyeti çok farklı açılardan tefsir eden âlimler,¹⁷⁷ bu deyimini daha önce Araplar tarafından kullanıldığına dair bir kayıt vermemişler. Buna benzer bir tabir olarak, [يَعْضُّ الظَّالِمُ عَلَى يَدَيْهِ] “O gün, zalim kimse (pişmanlıktan) ellerini ısırır”¹⁷⁸ âyeti zikredebilir.

¹⁷² İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XXIX, 146 (Hâkka, 69/46).

¹⁷³ Yusuf, 12/23.

¹⁷⁴ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XII, 250.

¹⁷⁵ İbrâhîm, 14/9.

¹⁷⁶ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XIII, 196.

¹⁷⁷ Bkz. Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, XVI, 529; Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, II, 541; İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru’l-Vecîz*, III, 325; Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, XIX, 69; Kurtubî, *el-Câmi’u li-Ahkâm*, IX, 345; Beydâvî, *Envâru’t-Tenzil*, III, 194 vd.

¹⁷⁸ Bu ayetteki “addu’l-yed” deyimini pişmanlıktan kinayedir. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XIX, 12 (Furkân, 25/27). Buna benzer başka bir kullanım için bkz. İbrâhîm, 14/9.

Ayrıca [وَأُورِثْنَا الْأَرْضَ] “Bize verdiği söze sâdık kalan ve bizi bu yere mirasçı kılan Allah'a hamdolun”,¹⁷⁹ [وَلَمَّا سَقَطَ فِي أَيْدِيهِمْ] “Ne zaman ki (yaptıklarından dolayı pişmanlık duyup, başları) elleri arasına düşürüldü”,¹⁸⁰ [فَضَرَبْنَا عَلَى آذَانِهِمْ] “Onların kulaklarına vurduk (derin bir uyku verdik)”¹⁸¹ âyetleri de kinâyeli mubtekerâta birer örnek olarak verilebilir.

11. Kur’ân’ın Bedî’ Mubtekerâtı

11.1. Mübâlağa-i Makbûle

Mübâlağa, bir nitelik, fiil veya durumun gerçekleşmesi zor hatta imkânsız bir dereceye çıkartılarak abartılı bir biçimde ifade edilmesidir. Mânâyı güzelleştiren sanatlardan biri olan mübâlağa meşhur tabiriyle habbeyi kubbe, kubbeyi de habbe yapmaktır.¹⁸²

Kur’ân’daki mübâlağa, zımnî bir yalan ve zem olarak addedilen diğer gulûv (âdet ve akıl bakımından imkânsız derecede olan¹⁸³) mübâlağalardan müberrâdır. Yani bir şeyi olduğundan daha aşağı ya da daha yukarı göstererek abartmak, aslında o şeyi üstü kapalı olarak yerip kötülemek anlamına gelir. Diğer bir ifadeyle, doğal olarak güzel olan ve estetik duran bir şeye mübâlağa ile bir şey eklemek veya çıkarmak, o şeyin ölçü ve ahengini bozmaya ve orijinalliğini yitirmeye neden olacağı için aslında o şeye karşı iyilik etmek değil, dolaylı olarak ona kötülük yapmak anlamına gelir. Dolayısıyla ne betimlenirse betimlensin herhangi bir ekleme veya çıkarma yapmadan onu olduğu gibi akli ve mantikî ölçülerle aktarmak iktiza eder.

Kur’ân’da kıyamet sahneleri tasvir edilirken tatbik edilen mübâlağa-i makbûle sanatının bazı örneklerini İbn Âşûr mubtekerâttan sayıp diğerleri için bize bir fikir vermiştir.

Mesela, “ak saçlı ihtiyar çocuk” tabiri bunlardan birisidir. *يَوْمًا يَجْعَلُ الْوِلْدَانَ شِيبًا* “O gün çocukları ak saçlı ihtiyarlara çevirir.”¹⁸⁴ Kıyâmetin “Çocukları ak saçlı ihtiyara çeviren gün” olarak tasvir edilmesi o günün dehşetli sıkıntı, aşırı gam ve kederi sebebiyledir. Zira çok şiddetli gam ve keder insanı birdenbire

¹⁷⁹ Zumer, 39/74. Arzın mirası güzel akıbetten kinayedir. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XIII, 197.

¹⁸⁰ Bu ifade Kur’ân’ın deyimleştirdiği sözlerden biridir. Zira icâz üzerine nazmedilmiştir. Aynı zamanda burada kinaye ve istiâre vardır (İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, IX, 111 (A’râf, 7/149).

¹⁸¹ Kehf, 18/11. Kulaklara vurmaktan, uyutmaktan kinâyedir. Çünkü ağır uyku için sessizlik gerekir. Sağlam işitmeyi ancak uyku engelleyebilir. Bu kinâye Kur’ân’a hastır; daha önce böyle bir kinâye yapılmamıştır. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XV, 268.

¹⁸² Tabâne, *el-Belâga*, s. 87; Akkâvi, *el-Mufasssal*, s. 636; Matlûb, *Mu’cemu’l Mustalahât*, s. 582; Meydânî, Abdurrahman Hasen Habenneke, *el-Belâgatü’l-‘Arabîyye Ususuâ ve Funûnuhâ ve ‘Ulûmuâ*, Dâru’l-Kalem, Dimeşk, 1996, II, 452; Mecdî Vehbe, *Mustalahât*, s. 327; Atîk, Abdulaziz, *İlmu’l-Bedî’*, Dâru Nehdati’l-‘Arabîyye, Beyrut, 2009, s. 91; Mevlevî, *Edebiyat Lügati*, s. 105; Bilgegil, M. Kaya, *Belâgat*, Enderûn Kitabevi, İstanbul, 1989, s. 216; H. Akdemir, *Belâgat Terimleri*, s. 249; Külekçi, *Edebi Sanatlar*, s. 131; Saraç, M. A. Yekta, *Klâsik Edebiyat Bilgisi, Belâgat*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2014, s. 219; Karataş, *Edebiyat Terimleri*, s. 411; Uysal, *Belâgat Lügati*, s. 152; Coşkun, *Edebi Sanatlar*, s. 160; Karamollaoğlu, Fatma Serap, *Bedî’ İlmi*, İşaret Yayınları, İstanbul, 2014, s. 77; Eren-Uzunoglu, *Belâgat Terimleri*, 185; Bulut, *Belâgat Terimleri*, 307.

¹⁸³ Bilgegil, *Belâgat*, s. 218; Bulut, *Belâgat Terimleri*, s. 308.

¹⁸⁴ Müzzemmil, 73/17.

çökertip hemen ihtiyarlatır. Kur’ân, insanın tüylerini ürperten, yüreğini ağzına getiren o günün dehşetli endişe ve ıstırabını ifade etmek için “yevm” kelimesine “yeşibu’l-vildân” ibaresini isnâd ederek mübâlağa-i makbule yapmıştır. Simsiyah saçlı bir çocuğun bir anda bembeyaz saçlı yaşlı bir adama dönmesi çok ilginç bir mübâlağadır. Bana göre bu tabirin mânâsı Kur’ân’ın mubtekerâtındandır. Zira böylesine muhteşem bir mübâlağayı Arap edebiyatında hiç görmedim.”¹⁸⁵

Kanaatimize göre ayrıca, نَذَّهْلُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّا أَرْضَعَتْ “Her emzikli kadın emzirdiği çocuğunu unutup terk eder.”¹⁸⁶ حَتَّى يَلِيحَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخَيْطِ “Deve iğne deliğine girinceye kadar”¹⁸⁷ (balık kavağa çıkınca) gibi tabirleri de aynı kapsam içinde değerlendirmek mümkündür.

11.2. Kalb / Cinâs-ı Müstevî (Anagram)

Kalb (anagram),¹⁸⁸ harf ilavesi veya eksilmesi olmaksızın bir kelimedeki harflerin yerlerini değiştirmek suretiyle yapılan cinasa bağlı lafzı güzelleştiren sanatlardandır.¹⁸⁹ İbn Âşûr bu sanatı göz önüne alarak şu iki âyeti Kur’ân’ın mubtekerâtından saymıştır:

وَرَبِّكَ فَكَّرٍ “Sadece Rabbini yücelt.”¹⁹¹ وَكُلٌّ فِي فَلَكٍ (تَسْبُحُونَ) “Her biri bir yörüngede (yüzerler).”¹⁹⁰

Kur’ân’ın eşsiz i’câzlarından biri de bu iki âyet-i kerimedir. Başındaki atıf vâ’ını göz ardı ettikten sonra harf sırasını hiç bozmadan baştan sona doğru nasıl okunuyorsa, sondan başa doğru da öyle okunur. Bir de terkibi kolay ve lafızları akıcıdır. Lafızları kulağa hoş gelmekle birlikte mânâsı açık ve nettir. Ayrıca her iki âyet te yedi harften oluşmaktadır. Sekkâkî (ö. 626/1229), bunu “kalb” ismini verdiği sanat çeşitlerinden biri sayıp ona “el-maklûbu’l-müstevî” demiştir. Miftâh’ı şerh eden âlimlerden Kutbuddîn Şîrâzî (ö. 710/1311), bu sanatın zor bir meslek olduğunu, çok az kullanıldığını ve Arap edebiyatında bir örneğinin zikredilmediğini söyler. Öyleyse bu iki âyet mubtekerâtındandır.¹⁹²

Şîrâzî’nin yukarıda vermiş olduğu bilgi İbn Âşûr’un bu kanaate varmasını sağlayan en önemli etki gibi görünüyor. Çünkü ona göre bir ibarenin mubteker olabilmesi için en önemli kriter, ilk, tek ve

¹⁸⁵ İbn Âşûr burada (*et-Tahrîr*, XIX, 275) diğer müfessirlerle hemfikirdir. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 641; İbn ‘Atiyye, *el-Muharrer*, V, 389; Râzî, *Mefâtîh*, XXX, 692; Beydâvî, *Envâr*, V, 257; Ebussuûd, *İrşâd*, IX, 52; Âlûsî, *el-Me’ânî*, XV, 121.

¹⁸⁶ Hac, 22/2.

¹⁸⁷ A’râf, 7/40.

¹⁸⁸ Karataş, *Edebiyat Terimleri*, s. 316.

¹⁸⁹ Tabâne, *el-Belâga*, s. 553; Akkâvî, *el-Mufassal*, s. 623; Matlûb, *Mu’cemu’l-Mustalahât*, s. 561; Meydânî, *el-Belâga*, II, 496; Mecdî Vehbe, *Mustalahât*, s. 296; Mevlîvî, *Edebiyat Lügati*, s. 83; Bilgegil, *Belâgat*, s. 330; Akdemir, *Belâgat Terimleri*, s. 204; Külekçi, *Edebî Sanatlar*, s. 235; Bolelli, Nusrettin, *Belâgat*, İFAV Yayınları, İstanbul, 2011, s. 425; Saraç, *Belâgat*, s. 247; Uysal, *Belâgat Lügati*, s. 119; Coşkun, *Edebî Sanatlar*, s. 244; Karamollaoğlu, *Bed’î İlmî*, s. 188; Eren-Uzunoğlu, *Belâgat Terimleri*, s. 143; Bulut, *Belâgat Terimleri*, 58.

¹⁹⁰ Yâsîn, 36/40.

¹⁹¹ Müddessir, 74/3.

¹⁹² İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XVII, 61-62.

emsalsiz olmasıdır. Lafız belki aynı olabilir ama anlam farklı olmalı ve daha önce Arap edebiyatında hiç kullanılmamış olması gerekir. Demek ki bu iki âyetteki eşsiz fesâhat ve belâgat, İbn Âşûr'un dikkatini çekmiş ve i'câz yönünü aramaya sevk etmiştir. İbn Âşûr, her iki ayetteki lafız ile mânâ arasındaki muhteşem ahengi tespit ettikten sonra Şîrâzî'nin verdiği bilgiyi görünce artık mubteker olduklarına kanaat getirmiştir.

12. Sonuç ve Öneriler

İbn Âşûr, birçok müfessirin ve belâgat âliminin gözden kaçırdığı bir şeyi bulduğunu iddia etmiş ve Abdulkâhir Cürcânî'nin "nazım nazariyesini" destekleyen "ibtikâr" tezini ortaya atmıştır. Fakat bu tez henüz bir kuram haline gelmemiştir. Kanaatimize göre ilk dönem İslâm âlimlerinin Kur'ân mubtekerâtından habersiz olmaları düşünülemez. Hem Kur'ân öncesi hem de sonrası Arap edebiyatına çok iyi vâkıf olan bu âlimlerin kullandıkları ibdâ', ihtirâ', selâmetu'l-ihritâ' mine'l-itbâ' ve el-me'ânî'l-'ukm gibi kavramlar bu fikrimizi destekler mahiyettedir. Daha ziyade Arap filologlarını ilgilendiren Kur'ân mubtekerâtını tespit etmek vazifesi bir müfessirin gaye ve görevleri arasında olmamasına rağmen İbn Âşûr, belâgat ilmine ağırlık verdiği tefsirinde bu konuya da yer yer temas etmiş, bazı tespitlerde bulunmuş ve gerisini kendisinden sonraki âlimlere özellikle de Arap Dili Kurumları'na tevdi etmiştir.

İbn Âşûr'un yaptığı çeşitli uygulamalardan anlayabildiğimiz kadarıyla "mubteker" tezinin amacı, Kur'ân'ın lügavî i'câz yönlerinden birini göstermektir. Yöntemi ise, Kur'ân öncesi ve sonrası Arap edebiyatına bakarak Kur'ân tabirleri hakkında bir yargıya varmaktır. Ona göre bir ifadenin mubteker sayılmasının nirengi noktası, Kur'ân tabirlerinin ilk, tek ve emsalsiz olmasıdır. Mubteker olma kıstası ise, Kur'ân tarafından yeni bir elbise giydirilen herhangi bir tabirin mânâsı, ya Câhiliyye Arap edebiyatında kullanılmamış olması ya da Kur'ân'dan sonra meşhur olmasıdır. Bu kıstaslara uymayan tabirler "mubteker" kapsamı dışındadır.

İbn Âşûr'un Kur'ân'da geçen bazı ibârelerin mubteker olduğunu kat'î bir yargı ile değil de zannî cümlelerle ifade etmesi bize aslında klasik kaynaklarda farklı isimlerde var olan mubtekerâtın ibdâ' ve ihtirâ' gibi bazı kavramların alt birimi olduğu hissini vermektedir. Bu durumu fikhî bir tabirle izah edecek olursak, İbn Âşûr'a göre Kur'ân'daki mubtekerâtın subûtu kat'î, delâleti ise zannîdir. Yani Kur'ân'ın kullandığı ifadelerde özgün olduğu kesindir ama bunun ispatı İbn Âşûr açısından zannî bir durumdur. Kendisi her ne kadar hem Kur'ân öncesi hem de sonrası Arap edebiyatına çok iyi vâkıf olsa da, ulaşamadığı bazı şiir ve hitabeler olabileceği ihtimalinden dolayı zannî bir ifade kullanmıştır. Nitekim Arapların divanı olarak nitelenen şiirler sonraki nesillere sözlü olarak aktarıldığı için ekseriyeti kaybolmuştur. Günümüze kadar gelip kayda geçen şiir sayısı Câhiliye dönemindeki şiirlere oranla oldukça azdır. Belki de bu yüzden İbn Âşûr, mubtekerâtın çerçevesini sınırlamayıp bu konuya bir virgöl koymuş ve noktayı haleflerine bırakmış olabilir.

Hâsılı, çok geniş bir ilmî vâridâta ve derin bir malûmâta sahip olan İbn Âşûr, ciddi bir tez iddiasında bulunmuş ve bunu Kur'ân'da yaptığı tatbikatla göstermeye çalışmıştır. Ne var ki onun bu fikri, İzutsu'nun semantik anlayışı kadar İslâm âleminde mâkes bulmamıştır. Bize göre bunun sebebi, ibtibâr kuramını sistematik hale getirmemiş olmasıdır. Abdulkâhir Cürcânî'nin "Delâilu'l-İ'câz"ı gibi İbn

Âşûr da ona benzer bir şekilde “Delâilu’l-Mubtekerâti’l-Kur’ân” başlığı altında müstakil bir eser kaleme almış olsaydı belki biraz daha sesi gür çıkabilirdi. Ama yine de bu konuda Arap Dili Kurumları’na yeni bir fikir vermiştir, diyebiliriz. Şayet bu tez alanında mütehassıs olan büyük bir komisyon tarafından irdelenirse, Kur’ân’da daha güzel dilsel nükteler ve belâgat incileri ortaya çıkabilir.

Biz bu çalışmada İbn Âşûr’un çok dağınık olarak verdiği bilgi ve bulguları belâgat ilimlerine göre tasnif edip Kur’ân mubtekerâtını üslûp, Me’ânî, Beyân ve Bed’î olmak üzere dört ana başlıkta topladık ve her birine kısaca değindik. Bunun neticesinde Kur’ân’ın hiçbir beşerî üslûbu taklit etmediğini, kendine özgü ilâhî bir üslûbu olduğunu ve asla taklit edilemeyeceğini gördük. Böylelikle Kur’ân’ın hem nazmı hem de mânâsıyla özgün olduğuna bir kez daha şahit olduk. Çok kapsamlı olduğu için makalemizin sınırlarını aşan bu mevzu, müstakil bir tez çalışmasına konu olabilir.

Ezcümle İbn Âşûr, Kur’ân’ın i’câz vecihleri konusuna “mubtekerâtu’l-Kur’ân” adı altında yeni bir fasıl açmış, bu konunun ana hatlarını belirlemiş ama detaylarını haleflerine bırakmıştır. Diğer bir ifadeyle daha önce klasik kaynaklarda var olan ibdâ’, ihtirâ’, selâmetu’l-ihirâ’ mine’l-itbâ’, el-me’ânî’l-’ukm, el-istiğrâb ve turfe gibi lafızları “mubtekerâtu’l-Kur’ân” paydası altında toplamıştır. Eğer bu terkip üzerinde dînî ilim mahfilleri gerekli hassasiyeti gösterirlerse Kur’ân’ın i’câz vecihleri mevzusuna yeni bir açılım getirecekleri kanaatindeyiz.

KAYNAKLAR

- Ahmed Muhtar, (2008).** *Mu’cemu’l-Lugati’l-‘Arabiyyeti’l-Muâsıra*, ‘Âlemu’l-Kutub, Beyrut.
- Akkâvî, İn’âm Fevâl (1996).** *el-Mu’cemu’l-Mufasssal fî ‘Ulûmi’l-Belâga*, Dâru’l-Kutub, Beyrut.
- Âlûsî, Şihâbuddîn (1994).** *Rûhu’l-Me’ânî*, thk. Abdalbârî ‘Atıyye, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut.
- Âmidî, Hasan b. Bişr (2006).** *el-Muvâzene*, thk. Ahmed Sakar, Dâru’l-Me’ârif, Kahire.
- Askerî, Ebû Hilâl (ts.).** *el-Furûku’l-Lugaviyye*, thk. M. İbrahim, Dâru’l-İlmi ve’s-Sekâfe, Kahire.
- Askerî, Ebû Hilâl (1999).** *Kitabu’s-Sinâ’ateyn*, thk. Ali Becâvî, el-Mektebetu’l-‘Unsûriyye, Beyrut.
- Atîk, Abdulaziz (2009).** *İlmu’l-Bed’î*, Dâru Nehdati’l-‘Arabiyye, Beyrut.
- Bâkîllânî, Ebû Bekr (1997).** *İ’câzu’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Sakar, Dâru’l-Meârif, Kahire.
- Beydâvî, Kâdî (1997).** *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*, Dâru İhyâi Turâsî’l-‘Arabî, Beyrut.
- Bilgegil, Mehmet Kaya (1989).** *Belâgat*, Enderûn Kitabevi, İstanbul.
- Bingöl, Abdülkuddûs (2001).** “istikrâ” mad. DİA, İstanbul, XXIII, 358, 359.
- Bolelli, Nusrettin (2011).** *Belâgat*, İFAV. Yayınları, İstanbul.
- Bulut, Ali (2015).** *Belâgat Terimleri*, İFAV. Yayınları, İstanbul.
- Câhiz, Ebû Osman (1988).** *Kitâbu’l-Hayevân*, thk. Abdusselâm Hârûn, Dâru’l-Cîl, Beyrut.

- Coşkun, Menderes (2012).** *Sözün Büyüsü Edebî Sanatlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Cürcânî, Abdulkâhir (1992).** *Delâilu'l-İcâz*, thk. Mahmud M. Şâkir, Matba'atu'l-Medenî, Kahire.
- Demirci, Muhsin (2009).** *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İFAV. Yayınları, İstanbul.
- Ebû Hassân, Cemâl Mahmûd (2014).** *Tefsîru et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâru'l-Fetih, Ürdün.
- Ebussuûd (1971).** *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyê'l-Kitâbi'l-Kerîm*, Dâru İhyâi Turâsî'l-'Arabî, Beyrut.
- Eren, Cüneyt ve Uzunoğlu, Vecih (2014).** *Belâgat Terimleri*, Rağbet Yayınları, İstanbul.
- Eren, Şâdi (2006).** *Kur'ân'da Teşbih ve Temsiller*, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul.
- Ezherî, Ebû Mansûr (2001).** *Tehzîbu'l-Luga*, thk. M. İvaz, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, Beyrut.
- Fayda, Mustafa (2013).** "Yaratmak" mad. *DİA*, İstanbul, 324-329.
- Ferâhidî, Halîl b. Ahmed (1993).** *Kitâbu'l-'Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî, Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut.
- Fîrûzâbâdî, Meccuddîn Muhammed b. Ya'kûb (2008).** *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Dâru'l-Hadîs, Kahire.
- Halebî, es-Semîn (1996).** *'Umdetu'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrafî'l-Elfâz*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut.
- Hânî b. Ubeydullah (2013).** *Mubtekerâtu'l-Kur'ân 'inde et-Tâhir b. Âşûr*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Arap Dili ve Edebiyatı Fakültesi, Mekke.
- Izutsu, Toshiko (2009).** *Kur'ân'da Allah-İnsan*, çev. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir (1984).** *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, ed-Dâru't-Tûnisîyye, Tunus.
- İbn Atrîyye, (2001).** *el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri Kitâbi'l-'Azîz*, Dâru'l-Kutub-'İlmiyye, Beyrut.
- İbn Dureyd, Ebû Bekir Muhammed (1987).** *Cemheratu'l-Luga*, Dâru'l-İlmi lî'l-Melâ'în, Beyrût.
- İbn Ebi'l-İsba', Ebû Muhammed (1964).** *Tahrîru't-Tahbîr fî Sinâti's-Şî'ri ve'n-Nesr*, thk. Hanefî Muhammed Şerif, Lecnetu İhyâi Turâsî'l-İslâmî, Kahire.
- İbn Esîr, Ziyâeddin (1990).** *el-Meselû's-Sâir*, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut.
- İbn Fâris, Zekerîya el-Kazvînî (2008).** *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga*, Dâru'l-Hadîs, Kahire.
- İbn Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî (1984).** *İkmâlu'l-İlâm bi Teslîsi'l-Kelâm*, thk. Sa' d b. Hamdân el-Gâmidî, Câmiatu Ümmü'l-Kurâ, Mekke.
- İbn Manzûr, Cemâluddîn (1993).** *Lisânu'l-'Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut.
- İbn Reşîk el-Kayrevânî (1981).** *el-'Umde fî Mehâsini's-Şî'ri ve Âdâbuhû*, thk. Muhammed Muhyiddin Adulhamîd, Dâru'l-Cîl, Beyrut.
- İsfahânî, Râğb (2010).** *el-Mufredâtu fî Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Halîl 'Ayntâbî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut.
- Karamollaoğlu, Fatma Serap (2014).** *Bedî' İlmi*, İşaret Yayınları, İstanbul.
- Karataş, Turan (2014).** *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, Sütun Yayınları, İstanbul.

- Kudâme b. Ca'fer (1978).** *Nakdu's-Şîr*, thk. Kemâl Mustafa, Mektebetu'l-Hancî, Kahire.
- Kutub, Seyyid (2010).** *et-Tasvîru'l-Fennî, Dâru's-Şurûk*, Kahire.
- Matlûb, Ahmed (2007).** *Mu'cemu'l-Mustalahâtî'l-Belâgiyye ve Tetavvuruhâ*, Mektebetu Lübnan, Beyrut.
- Meydânî, Ahmed b. Muhammed (1992).** *Mecmue'u'l-Emsâl*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut.
- Meydânî, Habenneke (1996).** *el-Belâgatu'l-'Arabiyye Ususuhâ, Funûnuhâ ve 'Ulûmuhâ*, Dâru'l-Kalem, Dimeşk.
- Mustafa, İbrâhim ve diğeri (1989).** *el-Mu'cemu'l-Vasît*, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- Müftüoğlu, Ömer (2016).** *Bugünün Müslümanının Kur'an'la İletişimi*, Otto Yayınları, İstanbul.
- Nurmuhammedov Annaoraz (2005).** *İbn Âşûr ve Mukaddimesi Bağlamında Tefsir Üsûlündeki Yeri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Râzî, Fahrüddîn (1999).** *Mefâtihu'l-Gayb*, Dâru İhyâi Turâsî'l-'Arabî, Beyrut.
- Râzî, Zeynüddîn Ebû Abdillâh (1999).** *Muhtârû's-Sihâh*, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut.
- Sâbûnî, Muhammed Ali (1997).** *Safvetu't-Tefâsîr*, Dâru's-Sâbûnî, Kâhire.
- Saraç, M. A. Yekta (2014).** *Klâsik Edebiyat Bilgisi, Belâgat*, Gökkubbe Yayınları, İstanbul.
- Suyûtî (1998).** *el-Muzhir fi Ulûmi'l-Luga*, thk. Fuad Ali Mansûr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut.
- Şahinler, Necmettin (2013).** *Kur'an'da Sembolik Anlatımlar*, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Tabane, Bedevî (1988).** *Mu'cemu'l-Belâgati'l-'Arabiyye*, Dâru'l-Menâra, Cidde.
- Tâhiru'l-Mevlevî (1994).** *Edebiyat Lügati*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Uysal, Selçuk (2010).** *Belâgat ve Edebî Sanatlar Lügati*, Doğu Kitabevi, İstanbul.
- Vehbe, Mecdî (1984).** *Mu'cemu'l-Mustalahâtî'l-'Arabiyye fi'l-Luga ve'l-Edeb*, Mektebetu Lübnan, Beyrut.
- Zebîdî, Ebu'l-Fayz (1966).** *Tâcu'l-'Arûs*, thk. Komisyon, Dâru'l-Hidâye, ts.
- Zemaşerî, Cârullah (1998).** *Esâsu'l-Belâga*, thk. Muhammed Bâsil, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut.
- Zemaşerî, Cârullah (1987).** *el-Keşşâfu an Hakâiki Gavâmidî't-Tenzîl*, Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, Beyrut.
- Zuhayfî, Vehbe (1997).** *et-Tefsîru'l-Munîr*, Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsir, Dimeşk.